

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В.Н. Каразіна

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Аккі Юлія Вахтангівна

Хасан II в політиці пам'яті Марокко (кін. XX - поч. XXI ст.)

Дипломна робота
студентки 4 курсу
денної форми навчання

Науковий керівник
д.і.н., доцент Миколенко Д. В.

Харків – 2021

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Формування спадщини Хасана II.....	14
Розділ 2. Хасан II в комеморативних практиках.....	28
Розділ 3. Колективна пам'ять про короля Марокко.....	37
Висновки.....	50
Список джерел та літератури.....	53
Додатки.....	66
Резюме.....	78
Summary.....	79

Вступ

Актуальність представленої теми полягає в тому, що вона є однією з небагатьох спроб визначити місце короля Марокко Хасана II у пам'яті людей, описати його вшанування у творах мистецтва, освіті тощо. Дослідження політики пам'яті в Марокко представляє великий науковий інтерес, оскільки вивчення політики пам'яті дає можливість подивитися на розвиток країни та обґрунтувати певні культурні тенденції в державі за допомогою аналізу ідей, присутніх там. Ця тема нова та її можуть використати для продовження вивчення історії Марокко під іншим кутом.

Об'єктом цієї роботи є політика пам'яті Марокко наприкінці XX – на початку XXI століття, а предметом – вивчення процесу формування пам'яті про короля Марокко Хасана II, використовуваного в комеморативній практиках.

Було обрано такі хронологічні межі – нижня – кінець XX ст., а верхня – початок XXI століття. До цієї роботи були включені розділи про спадщину короля, яка формувалася ще за життя та колективну пам'ять про Хасана II після його смерті – як результат діяльності монарха та комеморативних практик після його смерті. Саме через це хронологічно дуже важко визначити певні дати, з яких ми починаємо визначати спадщину короля, та ті, якими ми завершуємо відлік комеморативних практик у сучасності.

За територіальні рамки ми визначили кордони сучасного королівства Марокко, не включаючи Західну Сахару.

Стосовно історіографії, то ми можемо виділити:

1. Загальні роботи по історії Марокко;
2. Роботи, присвячені Хасану II;
3. Роботи з політики пам'яті.

Марокканськими роботами загального характеру є спільна праця Біатріс Хібу та Мохамеда Тозі¹, де були визначені причини корупції в Марокко, що допомогло нам зрозуміти тенденції політичного розвитку країни у ХХ столітті. Більш сучасною працею з історії Марокко є «Зміна курсу та політичне перетворення в Марокко та Тунісі» Хаджи Мохсен-Фінан², яка виявила зміну влади з авторитарної до більш демократичної. Завдяки цьому дослідженню можна побачити ті тенденції політики короля, які на сьогодні продовжує його син, тобто вшановує політичну спадщину Хасана II.

Серед англomовних літератури варто також згадати роботи Джеймса Сейтера, К. Шульце, Р. Бергмана та Л. Бігон.

У книзі Джеймса Сейтера розглядаються питання торгової політики Марокко з Європою, політики стосовно Західної Сахари, способів боротьби з політичним ісламом та ступінь впливу європейського впливу на марокканське суспільство у ХХІ столітті³. Усе це вектори політики є наслідком політичної спадщини Хасана II, тому за допомогою цієї роботи краще простежується вплив ідей і практик померлого короля на сьогодні.

Робота К. Шульце⁴ вказує на посередницьку діяльність Хасана II у відносинах між Ізраїлем та арабськими державами під час “Шестиденної війни” 1967 року. Це допомогло нам визначити місце Хасана II у міжнародних відносинах та його зовнішньополітичну спадщину, яку він залишив своєму синові після смерті.

Бергман Р.⁵ доповнює матеріал про зовнішньополітичні відносини Хасана II Ізраїлем. Він виділяє особливе положення Марокко серед інших арабських держав в очах Ізраїлю від початку правління Хасана II до його

---

¹ Béatrice Hibou et Mohamed Tozy, « Une lecture d’anthropologie politique de la corruption au Maroc : fondement historique d’une prise de liberté avec le droit », Tiers Monde. Vol. 41. 161. 2000. P. 39.

² Khadija Mohsen-Finan. Changement de cap et transition politique au Maroc et en Tunisie // Pouvoirs 2013. 2. №° 145). Pp. 105-121.

³ James N. Sater. Morocco: Challenges to Tradition and Modernity. 2010.

⁴ Kirsten E. Schulze. "The Arab-Israeli Conflict". 2016. P. 53.

⁵ Bergman. Ronen. Rise And Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations. Random House, 2018.

смерті. Результати дослідження цього автора допомогли висвітлити важливість питання щодо зовнішніх відносин Марокко з Ізраїлем.

Л. Бігон⁶ провела топографічний аналіз багатьох країн Північної Африки, в тому числі Марокко. Завдяки її висновкам було встановлено, причини та час того, як змінювалися назви вулиць в Марокко. Аналіз Л. Бігон допоміг нам визначити спадщину Хасана II на мапі королівства.

Російськомовними авторами, які описували події в Марокко у ХХ столітті є С. Бабкін, Б. Долгов та А. Васильєв.

У своїй праці «Рухи політичного ісламу в Північній Африці»⁷ С. Бабкін дає порівняння марокканським ісламістам та радикалам із сусідніх держав. Він описує, чому в Марокко не було таких швидких політичних змін, як в Алжирі. Це дослідження допомогло нам зрозуміти, чому Хасану II присвячували вірші представники Алжиру, чому його так поважали у багатьох арабських державах.

Б. Долгов продовжив вивчення цього питання у своєму дослідженні «Радикальний ісламізм в Алжирі, Марокко і Тунісі»⁸. Ця книга присвячена подіям ХХІ століття, тобто тому, як саме продовжив політику свого батька Мохаммед VI, що дає нам змогу побачити політичну спадщину Хасана II та комеморацію його ідей в політиці сучасного короля Марокко.

А. Валисьєв взяв інтерв'ю у багатьох свідків подій 2010-2011 років у Північній Африці та на Близькому Сході. На основі його опитування було встановлено причини виникнення або не виникнення революцій в державах⁹. Завдяки цьому дослідженню можна судити про те, як Мохаммед VI використовує ідеї, які у свій час були притаманні королю Хасану II.

---

⁶ Liora Bigon. Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies, Entangled Histories.// The Hebrew Institute of Technology. 2016. 228 p.

⁷ Бабкин С.Э. Движения политического ислама в Северной Африке. Москва, 2000. 325 с.

⁸ Долгов Б. Радикальный исламизм в Алжире, Марокко и Тунисе. Мир и политика. Москва, 2009. №5. С.132-139.

⁹ Васильев А., Петров Н. Рецепты Арабской весны: русская версия. Litres, 2017. с. 345

Серед українських робіт із загальної історії Марокко можна виділити праці «Королівство Марокко на шляху модернізації (липень 1999 – липень 2002)»¹⁰ та «Політична модернізація Марокко: історія та сучасність (1912 – 1999 рр.)»¹¹ Жаррафа Мухаммада. У першій праці визначається роль короля Хасана II як «Об'єдинителя» Марокко, що є його комеморацією. Як автор вважає, саме так його і бачать марокканці. В «Політичній модернізації Марокко: історія та сучасність (1912 – 1999 рр.)» Хасана II описують як модернізатора, що спрощує зрозуміння колективної пам'яті про короля в Марокко.

Єдиною роботою, яку ми вивчали та яка присвячена не лише політиці короля Хасана II, а і його біографії, є книга М. Пономаренко «Король Марокко Хасан II: Пріоритети внутрішньої та зовнішньої політики»¹². У цій праці гарно описані моменти взросління короля та зміни його політичних поглядів, його стосунки з людьми, що було для нас корисним, тому що ми побачили не лише політику короля, а і його відносини з народом, які пояснили сильну скорботу людей за Хасаном II після його смерті.

Також ми використали праці А. Нівса¹³, Кубітта, Вілсона та Сміта¹⁴, Холла¹⁵, Харді¹⁶, Харві¹⁷, Шрамма¹⁸ та Кот¹⁹, присвячені вивченню політики

¹⁰ Жарраф М., Фисун А.А. Королевско Марокко на пути модернизации (июль 1999 - июль 2002). Харьков: Константа, 2003. 108 с.

¹¹ Жарраф М., Фисун А.А. Политическая модернизация Марокко: история и современность (1912 - 1999 гг.). Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2003. 113 с.

¹² Пономаренко М.Ю. Гранова. Король Марокко Хасан II: Приоритеты внутренней и внешней политики // Вестник РУДН, Сер. Международные отношения, 2002, № 1 (2). с.154

¹³ Nieves A. D. 'Places of Pain as Tools for Social Justice in the "New" South Africa' in W. S. Logan and K. Reeves (eds) *Places of Pain and Shame: Dealing With 'Difficult Heritage'*. London: Routledge. 2009. 304 p.

¹⁴ Cubitt G., Smith L. and Wilson R. 'Introduction: Anxiety and Ambiguity in the Representation of Dissonant History' in L. Smith, G. Cubitt, R. Wilson and K. Fouseki (eds) *Representing Enslavement and Abolition in Museums: Ambiguous Engagements*. New York: Routledge, 2001.p. 352.

¹⁵ Hall S. 'Whose Heritage? Un-settling "The Heritage". Re-imagining the Post-Nation'. *Third Text*, 1999. P. 49, 3–13.

¹⁶ Hardy D. 'Historical Geography and Heritage Studies'. *Area*. 1988. 20(4). P.333–38.

¹⁷ Harvey D. C. 'Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies', *International Journal of Heritage Studies*, 7(4). 2001. P. 319–38.

¹⁸ Schramm K. *African Homecoming: Pan-African Ideology and Contested Heritage*. Walnut Creek: Left Coast Press. 28. 2010. 319 p.

¹⁹ Кот С.І. Культурна спадщина // *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2008. 568 с.*

пам'яті, у цьому дослідженні є ціллю побачити особливості комеморативних практик в Марокко та порівняти їх із європейськими практиками.

Таким чином, найбільша кількість літератури приходить на вивчення загальної історії Марокко. Серед російськомовних авторів була і продовжується тенденція вивчення ісламістів та радикалів на території Близького Сходу та у Північній Африці, тоді як в Україні вивчається саме зовнішня та внутрішня політика Марокко. Стосовно питання, яке ми вивчаємо, у різноманітній літературі зовсім мало свідчень.

Аналіз джерел.

В цій роботі було використано такі види джерел, як:

1. Соціологічне опитування громадян Марокко;
2. Преса;
3. Інтерв'ю;
4. Мемуари;
5. Документи органів державної влади.

Основним джерелом цього дослідження є соціологічне опитування громадян Марокко стосовно їхнього сприйняття спадщини Хасана II, де вони обирали, що ініціатив та ідей Хасана II можна вважати проявом його політичної спадщини, а які ні. Марокканці відповідали, що з обраних елементів спадщини короля мало найбільше значення для державотворчих процесів наприкінці XX– на початку XXI ст., а також позначали найбільш позитивні та негативні прояви політичної спадщини Хасана II²⁰. Це допомогло нам зрозуміти, як сучасні марокканці оцінюють політику колишнього короля. Матеріал, який був зібран, відображений у додатках.

Інше соціологічне опитування показало, кого з історичних постатей Марокко люди вважають найбільш значущою²¹. Це допомогло нам зрозуміти, які саме групи людей за віковою, статевою, територіальною та етнічною

---

²⁰ Додаток А

²¹ Додаток Б

категоріями вважають Хасана II притримуються ідей комеморативних практик стосовно короля.

Крім зібраної завдяки соціологічному опитуванню інформації ми послуговувалися і інтерв'ю, в яких відображається точка зору жителів Марокко стосовно пропаганди королівської влади в країні²². Завдяки ним ми змогли побачити різні аспекти пропаганди в Марокко: державні, релігійні, освітні, воєнні, політичні. Було зроблено висновок стосовно особливостей комеморації в країні.

В одному з інтерв'ю, які під кінець свого життя король почав дуже часто давати, він говорить про політику демократизації країни, яку він планував проводити²³. Це допомогло нам побачити, як король сам ставився до своєї минулої політики та як він оцінював свою політичну спадщину.

У 1989 році в іншому інтерв'ю під назвою «Година правди»²⁴ перед пресою Хасан II відповідав на всі питання, висвітлюючи себе в найкращому світлі.

Після смерті Хасана II розпочалася використання його політики у комеморативних практиках. В одному з інтерв'ю стосовно короля люди, які знали короля та працювали на нього, вони виражають свою точку зору стосовно політики Хасана II²⁵. Воно дало нам змогу проаналізувати те, як люди, які працювали у Королівському палаці, ставилися до суверена.

Важливим джерелом для нас є преса. В марокканських газетах і журналах часто занадто прославляють короля, у той час як у французькій, навпаки, створюють картину того, що Хасан II був деспотом. При цьому вкрай рідко ми зустрічали насправді об'єктивну інформацію у цих виданнях. Це могло

²²Аудіо-запис інтерв'ю з Аккі А.. URL: https://drive.google.com/file/d/16iiFN7Ly3FMEFGmp5lrYJS7f9_VXYZVX/view?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)

²³ Interview Hassan II démocratisation du Maroc 1992. URL: https://www.youtube.com/watch?v=HuDUppqPmKuA&ab_channel=k7histoire (Дата доступу – 20.05.2021)

²⁴ L'heure de vérité. 1989 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7tu15CD6qT0> (Дата доступу – 20.05.2021)

²⁵ Faces of Africa – King Hassan II building Morocco. Youtube. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=n4HaC1qat-E&t=1s> (Дата доступу – 20.05.2021)

відбуватися тоді, коли описували реформи та економічні плани короля. Так, одна із статей описує план побудови іригаційних споруд, який було досягнуто²⁶. Використовуються хвалебні слова, адресовані королю, що дає нам можливість побачити, наскільки персону короля застосовували у пропаганді. В даній статті акцент роблять на силі Хасана II в економічних справах держави.

В іншій публікації, вже ізраїльській, під назвою «Марокко допомогло Ізраїлю перемогти у Шестиденній війні»²⁷ описують «генія політики» Хасана II, який став Ізраїлю другом тоді, коли всі інші арабські країни від них відвернулися.

В статті «Мароккансько-ізраїльське співробітництво»²⁸ показується, як із плином часу, Мохаммед VI продовжив політику батька, націлену на побудову теплих відносин з Ізраїлем. Ця стаття показала нам, що сучасний король віддає дань зовнішній політиці свого батька, продовжуючи її.

В публікації прибічника короля Маєля Ренуара «Хасан II залишив глибокий слід у колективній пам'яті»²⁹, яка була написана після смерті

²⁶ Le 18 septembre 1967, le roi Hassan II lançait le grand projet d'irrigation d'1 million d'hectares. URL: https://www.yabiladi.com/articles/details/57533/septembre-1967-hassan-lancait-grand.html?fbclid=IwAR0Qu6nzc8toKPWyhkjeb6SSsspCotZmb4MaH9du_N35arHxD1K0hG3jNzA&__cf_chl_jsc_hl_tk__=a6772a6c43020b0fbb14d4636265a1d0beff0e57-1618254594-0-AShk3GkNsplbbJN-wnVIaUu21VZkPkqCXHh3lupwYQtjJCIFQtPHgy8yQJye6Z0IAkSw7C6E8NxDY1ZJE6zKJ0rDmNtkJTb4LXR8JH1VX18MeZWfyz0jLvDdjZFPt_231puBVysUofu00mPEvaFAjSaABSRHvV97bm3cghDy8U_vVrtwP11-qoT7eBAJmli4bVCtkNEDBP7igqtsCaTNIF22myt-I1pLCBW3sKkuSVVCUuOQOof_VCTXAOiewRkHUGNw4UusuFmjJEnoJhqz5m9xZ6CzhTjWbyQ06zf3oaOtA8O-uJFjUhMo0GVtbcIHbUDj5703Rc3tX0KEgHIUu2qxM_oTSICQu1JE7WchyKLoX5pYtBOZPsZzc0zvSOBDMLRZt6btKseNvrn1d1ukxa0Ja8ni61UoyW9mJkTMGxKmlDY6K3uGoiyVjlApaqg7CUEhv7HtY9jhbKK4KgEbI4pAPIPzbG6S_XkE70TBdjB7e2caXPYmp-4k4fGA4NOACBSUUi1Yh_kfX8D0Xejb9QB4JvWmv19tluxiklq1-nulW
(Дата доступу – 20.05.2021)

²⁷ Surkes, S. «Morocco tipped off Israeli intelligence, 'helped Israel win Six Day War'». URL: <https://www.timesofisrael.com/morocco-tipped-off-israeli-intelligence-helped-israel-win-six-day-war/> (Дата доступу – 20.05.2021)

²⁸ Coopération maroco-israelienne : Nasser Bourita s'entretient avec Meir Ben Shabbat. URL: <https://aujourd'hui.ma/politique/cooperation-maroco-israelienne-nasser-bourita-sentretient-avec-meir-ben-shabbat>
(Дата доступу – 20.05.2021)

²⁹ Maroc – Maël Renouard : « Hassan II a laissé une trace profonde dans la mémoire collective ». URL: <https://www.jeuneafrique.com/1046260/culture/maroc-mael-renouard-hassan-ii-a-laisse-une-trace-profonde-dans-la-memoire-collective/> (Дата доступу – 20.05.2021)

суверена, позитивно описують всі аспекти політики короля, так само, як це згадано і в статті «Людина миру»³⁰ марокканського журналу.

З іншого боку, в статті «Влада Марокко під випробуванням тероризму: спокуса свавілля»³¹ висловлюється точка зору, що король був деспотом, який вбивав людей, які хотіли демократії.

Схожа думка простежується в публікації «Зупиніть катування»³², де короля показують як диктатора, який займався репресіями жителів Західної Сахари. Такі статті вийшли в світ після смерті Хасана II. Вони допомогли зрозуміти, які частини населення вважають короля позитивною персоною, а які – негативною.

Серед мемуарної літератури виділимо книгу «La Mémoire d'un roi»³³ 1993 року від мемуарів «Le Défi»³⁴ 1976 року відрізняє пояснення його політики репресій, зовнішньої політики Марокко. Завдяки цим джерелам ми змогли проаналізувати, як саме змінилася політика Хасана II та як він себе позиціонував, пояснюючі власні дії.

Також важливим джерелом цього дослідження є мемуари А. Ларуї³⁵, який служив Хасану II. Завдяки ним ми отримали інформацію стосовно того, як його бачили не просте населення, а люди, які спілкувалися з ним кожного дня. Було доповнено портрет Хасана II.

³⁰ Feu S.M. Hassan II. Roi visionnaire et homme de paix. // MAP, Le matin. 25 mars 2010 à 14:24 URL: https://lematin.ma/express/2010/Feu-S-M--Hassan-II_Roi-visionnaire-et-homme-de-paix/130337.html (Дата доступу – 20.05.2021)

³¹ Les autorités marocaines à l'épreuve du terrorisme: la tentation d'arbitraire. Violations flagrantes des droits de l'Homme dans la lutte anti-terroriste. URL: <https://www.fidh.org/IMG/pdf/ma379f-3.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

³² Stop torture. Country profile: Morocco/Western Sahara. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/8000/mde290042014en.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

³³ La mémoire d'un roi. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3dQHDPTi1NhelFYR05EU3h1Z0U/view> (Дата доступу – 20.05.2021)

³⁴ Le Défi. Hassan II. URL: <https://new.epub.live/2226003177/books-s1s12106457s-1ss2s3b267359s-2s-%7BIP%7DXIPXDHKCCJKBDHKCEA&off=0.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

³⁵ Laroui A. Le Maroc et Hassan II. URL: https://www.academia.edu/10100164/Concernant_A_Laroui_Le_Maroc_et_Hassan_II (Дата доступу – 20.05.2021)

Іншим важливим джерелом цієї роботи стала Конституція Марокко 1996 року³⁶. Вона допомогла нам побачити особливості політичного влаштування Марокко, зрозуміти характер режиму, що існував за правління Хасана II.

Представлений джерельний комплекс дозволяє зрозуміти методи, характер і стиль політики пам'яті Марокко щодо Хасана II, а також оцінити наслідки цих комеморативних практик.

Метою нашої роботи є розкрити механізми та способи використання колективної пам'яті про Хасана II у комеморативних практиках Марокко.

Ми визначили такі завдання:

- встановити поняття спадщини та комеморативних практик на основі марокканських реалій;
- визначити спадщину, яку залишив після себе король, включаючи ідеологію неопатримоніалізму, фізичні об'єкти, які стали символічними для народу;
- зібрати та проаналізувати дані стосовно заходів держави щодо увічнення пам'яті короля у назвах вулиць, університетів, на монетах тощо;
- знайти історичні закономірності, які сприяли присутності чи відсутності комеморативних заходів стосовно короля;
- залучити матеріали усної історії стосовно колективної пам'яті про Хасана II.

За методологію було обрано концепція «місць пам'яті» П'єра Нори. Ми взяли до уваги, що набір прийомів і методів, за допомогою яких політичні сили держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі будуть впливати на висвітлення короля Марокко Хасана II у медіа. Це можна буде побачити в усіх розділах, але особливо в третьому, присвяченому колективній пам'яті про Хасана II.

---

³⁶ Morocco's Constitution on 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf c.10 (Дата доступу – 20.05.2021)

Для того, щоб говорити про спадщину Хасана II, спочатку слід дати визначення цьому слову, так як його дефініція зумовлює те, про що піде мова в першому розділі.

Одне з можливих трактувань слова «спадщина» полягає в наступному. Спадщина – те, що залишається від колишніх часів, явище культури і побуту людей. Його можна поділити на культурне і світової спадщини. Перше включає в себе частину матеріальної та духовної культури, які були створені попередніми поколіннями і цінуються донині. Всесвітнє ж спадщина являє собою природні або створені людиною об'єкти, які мають особливу культурну, історичною значимістю. Такі об'єкти часто знаходяться під охороною ЮНЕСКО або держави³⁷.

Такі автори як С. Холл,³⁸ Д. Харві³⁹ та Л. Сміт⁴⁰ вважають спадщину сучасним процесом, який використовується для створення ідентичності в самих різних формах. У цьому сенсі спадщина – це не фізична річ, що залишилася від минулого, а активно побудоване розуміння, дискурс про минуле, який постійно коливається.

Так, набагато більше людей, які займаються спадщиною, не маючи роботи в цій області, відвідують сайти, читають книги і дивляться фільми, пишуть статті в газетах або повідомлення в блогах. Вони залучені в процес спадщини як публічного дискурсу. Хоча процес спадщини може бути обумовлений ідеологією, способом зміцнення структур влади або способом боротьби з ними⁴¹, вивчення спадщини також може бути зроблено з різних

³⁷Значение слова «наследие». URL: <https://kartaslov.ru/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B5> (Дата доступу – 20.05.2021).

³⁸ Hall S. 'Whose Heritage? Un-settling «The Heritage»'. Re-imagining the Post-Nation'. *Third Text*, 1999. P. 49, 3–13.

³⁹ Harvey D. C. 'Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies', *International Journal of Heritage Studies*, 7(4). 2001. P. 319–38.

⁴⁰ Smith, L. *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2006.

⁴¹ Hardy D. 'Historical Geography and Heritage Studies'. *Area*. 1988. 20(4). P.333–38.

ідеологічних точок зору, наприклад, з точки зору панафриканізму⁴², або з наміром виділити проблеми, пов'язані зі спадщиною через історію робітничого класу⁴³ або визнання хворобливої та травмуючої спадщини⁴⁴.

Отже «спадщина» – сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей, які поділяються на матеріальну і нематеріальну. До першої відносяться: 1) пам'ятки архітектури та монументального мистецтва та подібні пам'ятники археології та історії, а також пов'язані з ними природні об'єкти; 2) різноманітні визначні місця; 3) рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного чи археологічного значення. До нематеріальної культурної спадщини належать: традиції, звичаї, обряди, свята (святкування), традиційні ремесла, інші форми збереження і демонстрації досвіду, навичок і знань, що мають значення для окремих спільнот, які передаються з покоління в покоління⁴⁵.

У цьому дослідженні використані методи усної історії (інтерв'ю з марокканцями стосовно їх пам'яті про короля Хасана II), які допомогли зафіксувати точку зору марокканців стосовно спадщини короля; компаративний аналіз, який було використано при порівнянні результатів опитування, та контент аналіз, який допомагає нам прослідкувати, де та скільки разів згадувався король Марокко, яким він зображений у цих згадках.

Що стосовно наукової новизни, то у нашій роботі вперше висвітлено ідею застосувати методологію політики пам'яті стосовно Марокко.

Було уточнено проблему ідеологізації короля та поклоніння людей.

⁴² Schramm K. *African Homecoming: Pan-African Ideology and Contested Heritage*. Walnut Creek: Left Coast Press. 28. 2010.

⁴³ Cubitt G., Smith L. and Wilson R. 'Introduction: Anxiety and Ambiguity in the Representation of Dissonant History' in L. Smith, G. Cubitt, R. Wilson and K. Fouseki (eds) *Representing Enslavement and Abolition in Museums: Ambiguous Engagements*. New York: Routledge, 2001. Pp. 1–21.

⁴⁴ Nieves A. D. 'Places of Pain as Tools for Social Justice in the «New» South Africa' in W. S. Logan and K. Reeves (eds) *Places of Pain and Shame: Dealing With 'Difficult Heritage'*. London: Routledge. 2009. Pp. 198–214.

⁴⁵ Кот С.І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.

Не було вирішено вивчення неопатримоніалізму на основі практик комеморації Хасана II в королівстві Марокко.

Результати дослідження були апробовані на науковому студентському гуртку кафедри Нової та Новітньої історії та на міжкафедральному колоквіумі молодих учених з історичної урбаністики історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Структура роботи складається з трьох розділів. Перша присвячена спадщині Хасана II, тобто політичним, економічним та іншим міркуванням, які він залишив після себе, університетам та мечетям, які були побудовані за його життя та котрі є соціально важливими місцями для марокканців. Другий розділ розкриває проблему висвітлення короля Марокко в комеморативних практиках. Останній, третій, розділ було присвячено колективній пам'яті про Хасана II серед марокканців різних віків, політичних поглядів та місць проживання у королівстві, що дуже сильно впливає на їхні погляди.

Розділ 1. Формування матеріальної і духовної спадщини Хасана II

У період правління Хасана II не будувалися скульптури, так як за законами ісламу це харам («заборона»). І хоч матеріальна спадщина короля велика, більш значущим є нематеріальна, так як саме вона вплинула на сучасний лад і зовнішню політику Марокко.

До приходу до влади у 1961 році Хасан II заснував у 1958 році свій власний клуб «FAR», Королівський армійський клуб. «FAR» є клубом, який виграв найбільшу кількість титулів серед марокканських футбольних клубів. Він став першим клубом в Марокко, який виграв один з турнірів Африканського кубка, отримавши Кубок африканських чемпіонів в 1985 році⁴⁶. «FAR» є найуспішнішим марокканським клубом XX-го століття і посів перше місце на місцевому рівні. «Таким чином, кожен перехід в «FAR» стає національним обов'язком», відданістю короні, яка зображена на символіці футбольного клубу⁴⁷.

Матеріальною спадщиною короля також є марокканська валюта, яка поширена в номіналах 1, 2 і 5 дирхамів, з його портретом. Карбування нових монет і друкування грошей розпочалося в 1961 році з приходом короля до влади. За традицією, з приходом до влади нового короля, змінюються зображення на валюті, з'являються портрети нових суверенів.

У 1961 році, Хасан II почав будівництво Мавзолея Мохаммеда V в Рабаті, присвячений всієї династії Аляутів, яка змогла здобути незалежність для своєї

⁴⁶ الجيش الملكي يحتفل بذكرى تأسيسه الـ60 على يد الحسن الثاني 2018. URL: <https://www.almaghribtoday.net/amp/1229/132525-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%8A%D8%B4-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%83%D9%8A-%D9%8A%D8%AD%D8%AA%D9%81%D9%84-%D8%A8%D8%B0%D9%83%D8%B1%D9%89-%D8%AA%D8%A3%D8%B3%D9%8A%D8%B3%D9%87-%D8%A7%D9%84%D9%8060-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D9%8A%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B3%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AB%D8%A7%D9%86%D9%8A/> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁴⁷ Omar Kabbadj. «Jeu et joug», So Foot explore la relation entre Hassan II et le football // TelQuel. 2017. URL: https://telquel.ma/2017/12/14/jeu-joug-so-foot-explore-relation-hassan-ii-football_1573163/ (Дата доступу – 20.05.2021)

держави⁴⁸. Створення вражаючої споруди з білого мармуру було завершено в 1971 році. У ньому розташовані гробниці марокканського короля і двох його синів, покійного короля Хасана II і принца Абдалли. На сьогодні, це місце є популярним серед туристів завдяки своїй архітектурі. Крім того, дана споруда підтверджує ідею божественного походження династії, бо король Марокко вважається символом національної єдності королівства і захисником її територіальної цілісності⁴⁹.

У 1962 році Хасан II ввів першу в історії королівства Конституцію, яка дала початок демократизації політичної системи в Марокко⁵⁰. Так, абсолютну монархію замінила конституційна.

З початку правління Хасана II обурення людей щодо політики короля було настільки велике, що вони формували групи ісламістів і діяли не тільки на території королівства, а й в сусідніх країнах. При цьому, король Марокко Хасан II не дав їм змогу захопити владу у своїй країні. Це не сталося через відомі порушення прав людини зі сторони короля⁵¹. Хасан II провів хвилю арештів та тортур у 1963 році проти лівої опозиції⁵². Було вбито лідера опозиції Мехді Бен Барки тощо. Таким чином, будь-які інакодумці з точки зору короля були ліквідовані.

Така політика мала вплив на формування менталітету марокканців, змусивши їх боятися та одночасно поважати владу. Своїм правлінням король показав себе у ролі батька народу, який був хоча і жорстоким, але

---

⁴⁸ Overview of Rabat. URL: <http://www.andalucia.com/morocco/destinations/rabat.htm> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁴⁹ Morocco: Ten reasons why Mohammed VI's reign has lasted 20 years. URL: <https://www.middleeasteye.net/opinion/morocco-king-mohammed-vis-reign-year-20> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁵⁰ Interview Hassan II démocratisation du Maroc 1992. URL: https://www.youtube.com/watch?v=HuDUppmKuA&ab_channel=k7histoire (Дата доступу – 20.05.2021)

⁵¹ Hassan II. King on Morocco URL: <https://www.britannica.com/biography/Hassan-II> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁵² Hassan II, un monarque sans pitié mais visionnaire. URL: <https://www.lesechos.fr/1999/07/hassan-ii-un-monarque-sans-pitie-mais-visionnaire-1049012> (Дата доступу – 20.05.2021)

справедливим. Методи, які Хасан II використовував у правлінні, сприяли мовчанню політичних опонентів⁵³.

З перших років свого правління Хасан II вже говорив про безцінні політичні можливості «економічної нормалізації» відносин між Ізраїлем та арабськими країнами. Через більш ніж три десятиліття ця філософія перегукується з переконаннями Мохаммеда VI⁵⁴.

За словами Шломо Газіта, голови Управління військової розвідки Ізраїлю в 1974-1979 роках, Хасан II запросив агентів Моссаду і Шин Бет прослуховувати готель в Касабланці, де повинен був проводитися саміт Ліги арабських держав у вересні 1965 року для запису розмов арабських лідерів. Ця інформація допомогла Ізраїлю під час Шестиденної війни⁵⁵. За словами журналіста Ронена Бергмана, Моссад потім надав марокканським спецслужбам оперативну інформацію про діяльність Махді Бен-Барка⁵⁶, який свого часу вчинив замах на життя короля.

Інша спадщина короля, державна інженерна установа в Фесі, яка названа «Агрономічний інститут Хасана II», була заснована в 1966 році⁵⁷. У жовтні 1969 року державні органи висловили бажання провести ветеринарне навчання в Марокко і доручили цю місію Інституту, який отримав назву «Агрономічний і ветеринарний інститут Хасана II». 220 нинішніх вчителів-дослідників даного інституту на 98% є марокканцями, що займаються 70 різними науковими дисциплінами. Іноземні студенти з 40 арабських,

⁵³ Васильев А., Петров Н. Рецепты Арабской весны: русская версия.// Litres, 2017 URL:

https://books.google.com.ua/books?id=XKs-DwAAQBAJ&pg=PT301&lpg=PT301&dq=король+марокко+божественный&source=bl&ots=29Kqn_X51V&sig=ACfU3U1RUSOhwkDQqoAB7keVT9JJpnjWwQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjv8KO_3LT1AhURdJoKHRjXAC4Q6AEwEHoECAkQAQ#v=onepage&q=король%20марокко%20божественный&f=false (Дата доступа –

20.05.2021)

⁵⁴ Morocco: Ten reasons why Mohammed VI's reign has lasted 20 years. URL: <https://www.middleeasteye.net/opinion/morocco-king-mohammed-vis-reign-year-20> (Дата доступа – 20.05.2021)

⁵⁵ Surkes, S. «Morocco tipped off Israeli intelligence, 'helped Israel win Six Day War'». URL: <https://www.timesofisrael.com/morocco-tipped-off-israeli-intelligence-helped-israel-win-six-day-war/> (Дата доступа – 20.05.2021)

⁵⁶ Bergman. Ronen. Rise And Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations. Random House, 2018. P. 86–94..

⁵⁷ IAV Hassan II (Maroc). URL: <https://www.cge.asso.fr/ecoles/iav-hassan-ii-maroc/> (Дата доступа – 20.05.2021)

африканських, південноамериканських країн становлять від 5 до 8% студентів з 1972 по 1995 рік і в основному є стипендіатами уряду Марокко⁵⁸.

Під час свого правління, король організував грандіозний проект спорудження іригаційних споруд⁵⁹. У 1967 році він поставив завданням окропити 1 мільйон гектарів. Лише в 1997 році мета була досягнута і в Марокко було побудовано близько 100 гребель. Це також дозволило королівству отримати визнання у всьому світі з точки зору управління водними ресурсами⁶⁰.

З ініціативи короля була створена Організація Ісламська конференція (ОІК) в Касабланці в 1968 році, після спроби обстрілу мечеті Аль-Акса, з метою забезпечення ісламської солідарності в соціальній, економічній та політичній сферах, боротьби проти колоніалізму, расизму і для підтримки Організації визволення Палестини⁶¹.

Але не завжди спадщину Хасана II можна простежити за тим, чи носить якийсь об'єкт або будівля його ім'я. Наприклад, у кожного міста на в'їзді можна було побачити напис «الله, الوطن, الملك» (Алла, аль-уатан, аль-маляк), що означає «Бог, нація, король»⁶². Ці написи і зараз присутні в багатьох містах, їх постійно оновлюють.

⁵⁸ Institut National Agronomique. Histoire. URL: <https://iav.ac.ma/fr/histoire> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁵⁹ Bilan de la politique de l'eau au Maroc URL: https://www.barrages-cfbr.eu/IMG/pdf/07_-_el_ghomari_-_politique_des_barrages_au_maroc.pdf?fbclid=IwAR3FZMWvSohbmMeOu5cdl8397zgI_K3ASPL03zt4HH8F-50PEm8VIKq0JtQ (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶⁰ Le 18 septembre 1967, le roi Hassan II lançait le grand projet d'irrigation d'1 million d'hectares. URL: https://www.yabiladi.com/articles/details/57533/septembre-1967-hassan-lancait-grand.html?fbclid=IwAR0Qu6nzc8toKPWyhkjeb6SSsspCotZmb4MaH9du_N35arHxD1K0hG3jNzA&__cf_chl_jsc_hl_tk__=a6772a6c43020b0fbb14d4636265a1d0beff0e57-1618254594-0-AShk3GkNsplbbJN-wnVIaUu21VZkPkqCXHh3lupwYQtjJCIFQtPHgy8yQJye6Z0IAkSw7C6E8NxDY1ZJE6zKJ0rDmNtkJTb4LXR8JH1VXI8MeZWfyz0jLvDdjZFPt_231puBVysUofu00mPEvaFAjSaABSRHvV97bm3cghDy8U_vVrtwP11-qtT7eBAJmli4bVctkNEDBP7igqtsCaTNIF22myt-I1pLCBW3sKkuSVVCUuOQOof_VCTXA0iewRkHUGNw4UusuFmjJEnoJhqz5m9xZ6CzhTjWbyQ06zf3oaOtA8O-uJFjUhMo0GVtbcHbUDj5703Rc3tX0KEgHIUu2qxM_oTSICQu1JE7WchyKLoX5pYtBOZPsZzc0zvSOBDMRLZt6btKseNvrn1d1ukxa0Ja8ni61UoyW9mJkTMGxKmlDY6K3uGoiyVjlApaqg7CUEhv7HtY9jhbKK4KgEbI4pAPIPzbG6S_XkE70TBdjB7e2caXPYmp-4k4fGA4NOACBSUU1Yh_kfX8D0Xejb9QB4JvWmv19tluxiklq1-nulW (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶¹ Feu S.M. Hassan II. Roi visionnaire et homme de paix. // MAP, Le matin. 25 mars 2010 à 14:24 (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶² «Allah, al-Watan al-Malik» huge sign. URL: <https://virtualglobetrotting.com/map/allah-al-watan-al-malik-huge-sign/> (Дата доступу – 20.05.2021)

Виходячи з самої релігії, в Марокко прийнято прославляти своїх королів. Можливо, найбільш важливим аспектом спадщини Хасана II є те, що при всіх кризах під час його правління королівством він зміг зміцнити владу і повагу до короля, спираючись на релігію. В ісламі король Марокко представлений як нащадок Пророка, наділений «божественним правом», втіленим в присязі на вірність, що зв'язує султана і його підданих, які повинні підкорятися йому в обмін на його захист і благословення⁶³. Підтвердження цьому можна знайти в останніх рядках гімну Марокко, слова до якого були написані під час правління Хасана II в 1970, «Ми вітаємо нашу емблему – Бога, Батьківщину і Короля»⁶⁴. Так, король Марокко вважається символом національної єдності країни і захисником її територіальної цілісності⁶⁵.

Після замахів на життя короля в 1971 та 1972 роках, ситуація в країні стала загострюватися. Королю була потрібна підтримка народу. З цією метою король Хасан II провів економічні реформи, які вплинули на майбутній розвиток країни. Система «марокканізації», прийнята в 1973 році, була частиною комплексного економічного плану, орієнтованого на стійке зростання марокканської торгівлі і промисловості. «Марокканізація» землі, викупленої у іноземців, повернула Хасану II народну підтримку. Реформи в сфері оподаткування, торгівлі, надання пільг і гарантій не тільки рядовим марокканцям, а й приватним зарубіжним і національним інвесторам приглушили внутрішні протиріччя.

У липні 1973 р Хасан II, який виступав по рабатському радіо і телебаченню з викладом ідеологічної програми уряду, проголосив концепцію марокканського «ісламського соціалізму». Король стверджував, що соціалізм заснований на догмах ісламу, які відкидають принцип «кривавої битви» та визнають принцип переконання, і тільки в такому випадку в суспільстві мова

---

⁶³ L'heure de vérité. 1989 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7tu15CD6qT0> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶⁴ Morocco. URL: <http://www.nationalanthems.info/ma.htm> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶⁵ Morocco: Ten reasons why Mohammed VI's reign has lasted 20 years. URL: <https://www.middleeasteye.net/opinion/morocco-king-mohammed-vis-reign-year-20> (Дата доступу – 20.05.2021)

йде про гармонію. Ця ідея відбилася в ненасильницькій стратегічній масовій демонстрації «Зелений марш».

Зміцненню популярності короля сприяла відправка двох марокканських дивізій на Близький Схід для участі в арабо-ізраїльській війни 1973 р., а також схвалене по суті всіма місцевими угрупованнями націоналістичне гасло 1974 року про «звільнення Західної Сахару». Питання про іспанську Сахару дозволило королю зібрати навколо себе все населення⁶⁶.

Хасан II надихнув марокканців об'єднати зусилля у боротьбі за Західну Сахару. Він розпочав «Зелений марш» у листопаді 1975 року⁶⁷. 6 листопада 350 тисяч беззбройних марокканців, серед яких були жінки і діти, за призовом короля зібралися в південному місті Тарфая і, розмахуючи марокканськими прапорами і знаменами, фотографіями короля і Кораном, з криками: «Поверніть нам марокканську Сахару!», перейшли за його командою уявну межу, не зустрічаючи опору, оскільки іспанським військам було наказано не стріляти, щоб уникнути кровопролиття. З цього часу 6 листопада вважається національним святом у Марокко.

Відносно дій короля, що стосуються безпосередньо ісламської общини, Хасан II скликав у 1974 році арабський саміт в Рабаті, на якому вперше в історії Організація звільнення Палестини була визнана єдиним і законним представником палестинського народу.

У 1970-ті роки був узятий курс на збільшення кількості шкіл і університетів⁶⁸, в яких навчали арабською мовою, замість французької. Було збільшено кількість шкіл Марокко, але, при цьому, вони не носять імені Хасана II.

---

⁶⁶Histoire du Maroc. // Mariage Franco Marocain. le site-web. URL : <http://www.mariage-franco-marocain.net/article-23147670.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶⁷Зелёный марш URL: <https://maroc-online.ru/life-in-morocco/zelyonyj-marsh/> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁶⁸20h Antenne 2 du 24 juillet 1999 | Le Roi du Maroc Hassan II est mort URL: <https://www.youtube.com/watch?v=62NU8GTBe6s> - 31:41(Дата доступу – 20.05.2021)

Університет Хасана II в Касабланці був створений і названий на честь короля в 1975 році⁶⁹. В цілому в ньому проходять навчання 24000 студентів, серед яких є місцеві жителі і гості країни. Їх навчають понад 1000 викладачів, і це робить його третім за величиною навчальним закладом на території Марокко.

Саме при Хасані II королівство ратифікувало Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 28 жовтня 1975 року⁷⁰. Перший об'єкт на території Марокко був занесений до списку в 1981 році на 5-й сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО⁷¹. Під час правління Хасана II до цього списку потрапило 6 об'єктів всесвітньої спадщини. Пізніше, король Мохаммед VI доповнив цей список ще 3 об'єктами всесвітньої культурної спадщини⁷².

За життя Хасана II, йому були присвячені вірші. В одному з них, який написав відомий марокканський письменник аль Мелік Хаммаму 1970-х роках, йдеться: «Ви герой визвольної війни. Ваша мужність у боротьбі за свободу здійснила диво Незалежності»⁷³.

У зовнішній політиці Марокко Хасан II був активним посередником у близькосхідному конфлікті. З 1979 року Хасан II був головою Комітету AL QODS, що об'єднує глав держав арабського світу⁷⁴. Король Саудівської Аравії Фахд присвятив Хасану II такі слова: «Я можу сказати, що мій брат, Його Величність Король Хасан II – один з небагатьох сучасних правителів, який

⁶⁹ Université Hassan 2 de Casablanca URL: <http://www.univh2c.ma/> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁷⁰ Morocco. Properties inscribed on the World Heritage List. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ma> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁷¹ Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. URL: <https://web.archive.org/web/20111108154900/http://whc.unesco.org/archive/1981/cc-81-conf003-6e.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁷² Список об'єктів всемирного наследия ЮНЕСКО в Марокко. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BE%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2_%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F_%D0%AE%D0%9D%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E_%D0%B2_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BA%D0%BE (Дата доступу – 20.05.2021)

⁷³ Poème pour Hassan II. URL: <https://afropoesie.com/2019/10/18/poeme-pour-hassan-ii/#respond> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁷⁴ James N. Sater. Morocco: Challenges to Tradition and Modernity. 2010. P. 136.

зробив для своєї країни багато великих і корисних справ. Він завжди намагався терпляче і наполегливо здійснювати прагнення свого народу»⁷⁵.

За Хасана II країна стала членом ООН, МОП, МВФ, ВООЗ, Ліги арабських країн. У 1984 вона вийшла з Африканського союзу в знак протесту проти прийняття в його склад Західної Сахари, яку Марокко вважає своєю територією⁷⁶.

Також, у всіх великих містах є вулиці, названі на честь Хасана II. В Агадирі така вулиця знаходиться поруч з автомагістраллю імені його батька, Мохаммеда V. В Марракеші вулиця Хасана II є головною в місті і проходить через його центр. У Рабаті подібна вулиця йде вздовж усього «Зеленого поясу» міста. У Касабланці схожа ситуація. Ця вулиця розташована поруч з великим парком у центрі міста. З моменту здобуття незалежності Марокко в 1956 році, в королівстві існувало багато франкомовних назв вулиць часів французької колоніальної епохи. Арабські націоналісти тиснули на уряд, щоб він арабізував назвав їх на честь національних героїв Марокко⁷⁷. Таким чином, з 1986 року багато вулиць були перейменовані. У Фесі авеню Франції було перейменовано в авеню Хасана II.

Крім вулиць, що носять ім'я Хасана II, в Касабланці також є і найбільш відома і часто відвідувана мечеть королівства, яка була побудована за вказівкою короля і носить його ім'я⁷⁸. З 1986 по 1993 ця мечеть була в процесі побудови, а в 1993 році набула ім'я «Велика мечеть Хасана II». Вона унікальна за своєю архітектурою і розмірами з мінаретом, який досягає 200 м у висоту і має 30-кілометровий лазер, спрямований в бік Мекки. Ця мечеть вважається найвищою релігійною спорудою в світі. Король Марокко Хасан II, який подбав про те, щоб ця будівля відображала художні особливості автентичної

⁷⁵ Король Марокко Хасан. А.Ю. Чухонкин (Самара), «Дворянский вестник», №12(67), Декабрь 1999 (Дата доступа – 20.05.2021)

⁷⁶ Sahara marocain. URL: <https://www.facebook.com/groups/1615575482057342/> (Дата доступа – 20.05.2021)

⁷⁷ Liora Bigon. Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies, Entangled Histories.// The Hebrew Institute of Technology. 2016. 228 p.

⁷⁸ The Hassan 2 mosque. URL: <https://www.fmh2.ma/en/mosque/hassan-2-mosque> (Дата доступа – 20.05.2021)

марокканської архітектури, підкреслював відкритість для технологічних інновацій. Вважається, що вона була побудована з метою показати право монарха на престол та підкреслити його могутність⁷⁹.

Цікаво, що для створення мечеті Хасана II збирали гроші на будівництво, а не брали їх з казни. Щодня протягом декількох років урядова газета «Le Matin du Sahara et du Maghreb», публікуючи заголовки зі словами: «Громадяни, відгукніться на заклик Його Величності Хасана II, Командувача Віруючих, Воз'єднувача та Спасителя. І, якщо ви ще не зробили цього, підпишіться на утримання мечеті Хасана II», закликала своїх читачів профінансувати будівництво⁸⁰. Таким методом уряд використав ім'я короля в своїх цілях, звертаючи увагу народу на досягнення короля.

Також, біля мечеті Хасана II розташовані хамами (громадські лазні), які також почали будувати в 1986 році, де знаходяться традиційні мавританські і оздоровчі ванни з морською водою. Вони займають площу 3000 кв. м кожна, що становить в цілому 6000 кв. м.⁸¹ Хамами в Марокко є важливою частиною культурного життя населення. Кожної неділі за традицією жінки та чоловіки відвідують хамами не тільки через гігієнічні цілі, а й тому що відвідування громадських лазень вважається соціальною справою, де люди спілкуються між собою та діляться новинами.

Біля мечеті Хасана II в Касабланці розташований музей, також побудований і названий на честь короля, в якому можна побачити зразки матеріалів, використаних при будівництві мечеті, які формують колекцію скарбів ручної роботи, розробленої відомими марокканськими майстрами. Музей, який займає площу 3160 кв. м, являє собою преамбулу до відвідування

---

⁷⁹ The Changing Face of Morocco under king Hassan II. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.5325/mediterraneanstu.22.1.0057?seq=1> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁸⁰ L'islam marocain sous le " phare " d'Hassan II. URL: https://www.lemonde.fr/archives/article/1994/09/10/afrique-l-islam-marocain-sous-le-phare-d-hassan-ii_3816638_1819218.html (Дата доступу – 20.05.2021)

⁸¹ The hammams of the Hassan II Mosque of Casablanca. URL: <https://leshammams.ma/en/who-are-we/> (Дата доступу – 20.05.2021)

мечеті Хасана II і дає уявлення про етапи зародження цієї будівлі, що поєднує в собі традиції і модернізм⁸².

Для Марокко 1980–1990-х рр. характерно співіснування процесів політизації ісламу й ісламізації політики⁸³. Політика Хасана II на нейтралізацію ісламізму шляхом налагодження діалогу з помірним крилом аж до легалізації останнього отримала законодавче підтвердження 4 вересня 1992 року, коли в ході референдуму марокканці схвалили поправки до тексту Конституції, що фактично означало прийняття нової Конституції. З цього моменту утворення будь-яких політичних партій на релігійній або етнічній основі було дозволене. Ця Конституція також передбачала, що суверен призначав міністрів за пропозицією прем'єр-міністра, а не лише за власним бажанням⁸⁴.

Право голосу і свобода слова в Марокко були дані народу нещодавно, хоча цей процес і почався під час реформ 1990-х років, коли збільшилася свобода преси, права жінок були підтримані, випадки тортур скоротилися, були сформовані продемократичні групи громадянського суспільства і коли уряд працював над зниженням корупції та проведенням відносно прозорих виборів⁸⁵. Незважаючи на це, тільки з недавніх пір люди вільно можуть говорити про правителя і обговорювати його дії, що було заборонено під час правління Хасана II. При ньому заборонялося обговорювати короля та державу, як з негативної точки зору, так і з позитивної, але на останню часто вже не звертали уваги. Так, якщо людина вихваляла короля або його дії, то ніхто не дивувався. Якщо ж людина посміла висловити свою неприхильність королю, була велика ймовірність того, що вона потрапить до в'язниці. Комісія

⁸² Museum history. URL: <https://www.fmh2.ma/en/museum/history> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁸³ Пономаренко М.Ю. Гранова. Король Марокко Хасан II: Приоритеты внутренней и внешней политики // Вестник РУДН, Сер. Международные отношения, 2002, № 1 (2). С. 338-354.

⁸⁴ Пономаренко М.Ю. Гранова. Король Марокко Хасан II: Приоритеты внутренней и внешней политики // Вестник РУДН, Сер. Международные отношения, 2002, № 1 (2). С. 356.

⁸⁵ Surkes, S. «Morocco tipped off Israeli intelligence, 'helped Israel win Six Day War'». URL: <https://www.timesofisrael.com/morocco-tipped-off-israeli-intelligence-helped-israel-win-six-day-war/> (Дата доступу – 20.05.2021)

по справедливості і примирення оцінює, що 528 осіб було вбито під час правління Хасана II як в судових, так і у позасудових стратах⁸⁶.

В рамках «марокканізації», для заохочення інвестицій, особливо іноземних, у вересні 1993 року був скасований закон, що обмежував участь іноземців в капіталі марокканських компаній через відомий «закон про марокканізацію». Були прийняті нові правила банківської діяльності та була запущена програма приватизації⁸⁷. Політика «марокканізації» триває і донині.

Важливим доробком короля є його книги «La mémoire d'un roi» 1993 року, де викладається точка зору короля Марокко з різних питань, що стосуються його держави та відносин з іншими країнами, і «Le Génie de la modération», видана через рік після його смерті, яка є винятковою політичним і релігійним заповітом Головнокомандувача праведними⁸⁸.

Зіткнувшись з проблемами зростання ісламізму, Хасан II мав певні переваги в порівнянні з іншими главами арабських держав, так як він був прямим нащадком Пророка через його племінника імама Хасана бен Алі, який помер в 669 році. Монарх мав титули «Халіф Аллах Філь-Ард» («Намісник Бога на землі») і «Амір аль-Муїмінін» («Повелитель віруючих»), що піднімало його авторитет серед підданих⁸⁹.

У той час як в Алжирі з 1992 по 1999 рік загинуло 150 тисяч громадян при протистоянні радикальних ісламістів і держави, в Марокко Хасан II зважився на політику «відкриття» країни⁹⁰. Монарх також підкреслював центральну політичну роль короля в управлінні країною. Виходячи з цього, була проведена «санітарна» кампанія в кінці 1995 року і на початку 1996 року. Хоча

⁸⁶ Stop torture. Country profile: Morocco/Western Sahara. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/8000/mde290042014en.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁸⁷ Marocanisation : Un système et des échecs. URL: <https://aujourd'hui.ma/focus/marocanisation-un-systeme-et-des-echecs-17906> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁸⁸ King Hassan II : Le Génie de la Modération. URL: <https://www.facebook.com/geniedelamoderation/> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁸⁹ Хасаниды. URL: https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/HASANIDI.html (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹⁰ Долгов Б. Радикальный исламизм в Алжире, Марокко и Тунисе // “Мир и политика”, Москва, 2009г., №5, с.132-139

вона повинна була являти собою боротьбу з шахраями і корупціонерами, ця кампанія, навпаки, була моментом протистояння між політичною владою і економічними суб'єктами, яких вважали занадто могутніми і «потенційно дисидентськими»⁹¹.

У 1996 році в результаті другої конституційної реформи країна отримала двопалатний парламент, один з яких був обраний загальним голосуванням. Таким чином, Марокко стало справжньою державою права, як мовиться в статті 1 чинної Конституції: «Марокко є конституційною, демократичною і соціальною монархією». У березні 1998 року король Хасан II навіть призначив свого старого соціалістичного опонента Абдеррахмана Юсуф прем'єр-міністром⁹². Король тоді думав про можливість оновити апарат чиновників⁹³.

Ці реформи сприяли оформленню більш демократичного суспільства в Марокко вже в 2001 році, за правління Мохаммеда VI, під час встановлення нової Конституції.

Таким чином, в Марокко оновлення політичного поля проводилося в два етапи: по-перше, закриття «провідних років» в 1970-х і 1980-х роках. Вдруге, в 1990-х роках суверен вибрав інтегрувати опозиційні партії в політичну систему шляхом чергування. Король бажав оновити еліти.⁹⁴

Так як Хасану II менше уваги приділяв економіці країни, натомість концентрувався на політиці, як зовнішній, так і внутрішній⁹⁵. Наприклад, король звертав особливу увагу на агрокультуру, а не мануфактуру. Також, король надавав перевагу фермерству, адже він хотів вивести Марокко на

---

⁹¹ Béatrice Hibou et Mohamed Tozy, « Une lecture d'anthropologie politique de la corruption au Maroc : fondement historique d'une prise de liberté avec le droit », Tiers Monde. Vol. 41. 161. 2000. P. 39.

⁹²Le règne de Hassan II (1961-1999) // le site-web «Rabat». URL : <http://www.e-rabat.net/pages/page-178.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹³Khadija Mohsen-Finan. Changement de cap et transition politique au Maroc et en Tunisie // Pouvoirs 2013/2 (n° 145), pages 112-121 (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹⁴Khadija Mohsen-Finan. Changement de cap et transition politique au Maroc et en Tunisie // Pouvoirs 2013/2 (n° 145), pages 112-121 (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹⁵Amiaryahya. Le Roi Hassan II // in.slidshare. March 10, 2013 (Дата доступу – 20.05.2021)

вільний торговий ринок⁹⁶. Економіка країни і освіта в ній не мали високого рівня, адже Хасан II занадто багато часу проводив за зовнішніми справами і політикою всередині держави⁹⁷.

Царювання Хасана II також характеризувалося колосальною програмою будівництва гребель, економічна мета якої полягала в обмеженні наслідків кліматичних небезпек. Останнє сильно вплинуло на одну з найважливіших галузей народного господарства – сільське господарство. У Марокко посуха носить циклічний характер, тому король вимагав, щоб кожен рік його правління він міг бачити відкриття нового водосховища⁹⁸.

Виходить, весь час правління Хасана II можна поділити на дві епохи: 1) Залізний кулак (1961-1975) – король посилює владу, присутні змови, контрзмови і відчуження лівих, економіка в безладді, час переворотів і війна в Західній Сахарі; 2) Хасан II Об'єднувач – «Оксамитова рукавичка» (1975-1999), коли розквітає сучасний політичний іслам, проблеми жінок політизуються, з'являються берберські культурне відродження, нові голоси: преса, література і кіно, реформи⁹⁹.

Король Марокко Хасан II провів важливі політичні та інституційні реформи, зокрема, залучаючи країну на шлях багатопартійності та економічного лібералізму, обираючи послідовну соціальну політику. Частиною спадщини Хасана II є запроваджені ним політичні практики, сформульовані ідеї, які знаходять свою реалізацію після смерті монарха. І по

---

⁹⁶Faces of Africa – King Hassan II building Morocco. Youtube. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=n4HaC1qat-E&t=1s> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹⁷Faces of Africa – King Hassan II building Morocco. Youtube. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=n4HaC1qat-E&t=1s> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹⁸Le règne de Hassan II (1961-1999) // le site-web «Rabat». URL : <http://www.e-rabat.net/pages/page-178.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

⁹⁹ A history of Modern Morocco. URL: https://library.britishcouncil.org/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=82208&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20Hassan%20II (Дата доступу – 20.05.2021)

сьогоднішній день зберігаються і підтримуються теплі відносини короля Марокко з Ізраїлем¹⁰⁰.

Таким чином, Хасан II залишив після себе величезну спадщину, як матеріальну, так і нематеріальну. Він будував споруди не лише на честь себе, але також і прославляв свого попередника, представника династії Аляїтів. Король передав свою роль Головнокомандувача віруючих своєму синові, як й ідею єдності і священної ролі короля¹⁰¹.

Аналіз розміщення політичної спадщини Хасана II в різних містах Марокко дозволяє стверджувати, що воно розташоване більш-менш рівномірно у всіх великих мегаполісах країни. Особливо багато архітектурних споруд, пов'язаних з його ім'ям, в Касабланці – найбільшому за населенням місті. Також, чимало спадщини Хасана II знаходиться в Рабаті, який є столицею королівства. Пов'язано це з тим, що в період правління Хасана II будувалася інфраструктура в містах, розташованих на узбережжі, де, в основному, живуть представники арабського населення. На Сході Марокко і в центральній його частині, де проживають бербери, спадщини Хасана II менше.

На національному рівні покійний суверен ознаменував собою сучасну історію Марокко, зробивши соціально-економічний розвиток Королівства своєю пріоритетною метою. Він ініціював великі реформи і керував проектами, які зробили Марокко сучасною та процвітаючою країною, прихильну своїм традиціям і споконвічним цінностям.

---

¹⁰⁰ Coopération maroco-israelienne : Nasser Bourita s'entretient avec Meir Ben Shabbat. URL: <https://aujourd'hui.ma/politique/cooperation-maroco-israelienne-nasser-bourita-sentretient-avec-meir-ben-shabbat> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁰¹ Morocco: Clinton at funeral of king Hassan II. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=v1Z1jtfz7A> (2.17-2.25) (Дата доступу – 20.05.2021)

Розділ 2. Хасан II в комеморативних практиках

На сьогоднішній день відсутня відносна єдність в розумінні суті комеморацій. Більшість їх дослідників сходиться в розумінні їхнього потужного виховного та освітнього потенціалу, який реалізується через обряди публічного поминання найбільш знакових для суспільства подій та особистостей. Для комеморацій головними завданнями є виховання, формування певних цінностей і моделей поведінки¹⁰².

У Марокко, як і в інших мусульманських країнах є заборона на спорудження статуй, так як «Аллах – Єдиний, хто має владу надати форму своїм творінням і створити їх в кращому образі. Створення зображень має на увазі, що людина намагається відповідати творінню Аллаха»¹⁰³. Через це, в Марокко відсутні статуї будь-яких політичних діячів, включаючи короля Хасана II.

У сьогоднішній найбільша кількість монет із зображенням Хасана II припадає на марокканську валюту номіналом 1 дирхам, який стали карбувати з приходом Хасана II до влади у 1961 році. У сучасності, монети з його зображенням більше не випускаються, але ходять в обороті. Іноді можна побачити монети номіналом 1, 2 і 5 дирхамів з його портретом на них¹⁰⁴. За власними підрахунками, шанс її отримати складає 1 до 7 в порівнянні з монетами із зображенням сучасного короля Мохаммеда VI. При цьому, чим вище вартість дірхама, тим менше можливість побачити на ньому портрет Хасана II. Це означає, що діючі королі використовують монети не з метою

---

¹⁰² Современные коммеморативные практики: образовательный и воспитательный потенциал. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-kommemorativnyye-praktiki-obrazovatelnyy-i-vozpitatelnyy-potentsial> (Дата доступа – 20.05.2021)

¹⁰³ Prohibition of images and erecting statues, and the effect this has on 'aqeedah. URL: <https://islamqa.info/en/answers/7222/prohibition-of-images-and-erecting-statues-and-the-effect-this-has-on-aqeedah> (Дата доступа – 20.05.2021)

¹⁰⁴ Coins of Morocco. URL: <https://en.numista.com/catalogue/pieces1714.html> (Дата доступа – 20.05.2021)

прославити свою династію, а з прагненням показати простим людям чинного правителя в обличчя.

Ім'я Хасана II використовується і в спорті. З 1971 року і до цього дня проводиться щорічний турнір з гольфу під назвою «Hassan II Golf Trophy», переможець якого отримує золотий кинджал, інкрустований дорогоцінним камінням¹⁰⁵. З 2010 року він є міжнародним турніром¹⁰⁶.

Під час правління Хасана II марокканські футболісти здобули свої найбільші перемоги в світовому масштабі. Він навіть намагався впливати на тактику гри, навіть винайшов ігрові системи.

У грудневому номері французького журналу «So Foot» 2017 року повідомляється, що «Тікі-Така», стиль гри, який приписують «Барселоні» і розроблений разом з Йоханом Кройффом – робота покійного Хасана II: «За кілька годин до фіналу Середземноморських ігор 1983 року проти Туреччини він викликав нас до свого палацу. Він просить нас сісти. І раптом він витягує з гаманця маленькі паперові трикутники! Він почав розкладати їх на столі і розповідати про дивну систему. Ніхто нічого не зрозумів. Це трикутна гра, про яку ніхто з нас ніколи не чув ... Він випередив свій час», – сказав спортивним ЗМІ колишня зірка збірної 1980-х Азіз Бударбала¹⁰⁷. Так як це не

¹⁰⁵ Toast of the casbah a merry band went all the way to Morocco to find a tournament fit for a king. *Sports Illustrated*. United States. URL: <https://vault.si.com/vault/1996/11/18/toast-of-the-casbah-a-merry-band-went-all-the-way-to-morocco-to-find-a-tournament-fit-for-a-king> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁰⁶ Trophée Hassan II to join The 2010 European Tour URL: https://www.google.com/url?q=http://www.golf.co.uk/news/trophee_hassan_ii_to_join_the_2010_european_tour/148649.shtml&sa=D&source=editors&ust=1621568141146000&usg=AOvVaw1Dnnbk80LvaKYY1bCKn6Xj (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁰⁷ Hassan II, le roi So Foot! URL:

підтверджується нічим, крім слів марокканського футболіста, до цього твердження варто підходити критично.

Шестисторінкова, багата фотографіями і свідченнями стаття в щомісячному журналі «So Foot» стверджує, що покійний король «був головною дійовою особою в марокканському футболі протягом усього свого правління» і «підтримував репутацію державного діяча, одержимого м'ячем»¹⁰⁸.

Велику роль Хасан II зіграв в подальшому розвитку Марокко. Всі його зовнішньо- та внутрішньополітичні заслуги повторюються в шкільних та університетських підручниках історії. За словами одного з марокканців, в них нікого з королів не вихваляють і не засуджують, але говорять лише про їхню політику¹⁰⁹. Самих підручників з історії Марокко у відкритому доступі немає.

Варто згадати книги самого Хасана II: «Le Défi»¹¹⁰ 1976 року та «La Mémoire d'un roi»¹¹¹ 1993 року. У них він розповідає про своє навчання в Королівському коледжі, про державний переворот авіаторів тощо.

У книзі «Le Défi» присутні спогади Хасана II про минуле. Він описує подвійну колонізацію Іспанії і Франції, різанину в Схираті в липні 1971 року, напад на Королівський Боїнг в серпні 1972 року, що було змовою проти короля. При цьому, пояснення причин цих нападів Хасан II дає дуже коротке: «Вони були одержимі ненаситними амбіціями». Король описує свої емоції і почуття більше, ніж себе як особистість. Останній пункт він, як правило, опускає. По суті, в цій книзі Хасан II хотів показати своє бачення подій, що

¹⁰⁸ Lisez So Foot 07 décembre 2017 — n°152. URL: <https://www.epresse.fr/magazine/so-foot/2017-12-07> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁰⁹ Аудіо-запис інтерв'ю з Аккі А.. URL: https://drive.google.com/file/d/16iiFN7Ly3FMEFGmp5lrYJS7f9_VXYZVX/view?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)

¹¹⁰ Le Défi. Hassan II. URL: <https://new.epub.live/2226003177/books-s1s12106457s-1ss2s3b267359s-2s-%7BIP%7DXIPXDHKCCJKBDHKCEA&off=0.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹¹¹ La memoire d'un roi. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3dQHDPti1NhelFYR05EU3h1Z0U/view> (Дата доступу – 20.05.2021)

відбувалися в державі, щоб простий марокканець міг зрозуміти короля та симпатизувати йому.

Книга «La Mémoire d'un roi» відрізняється від «Le Défi» тим, що в ній більше аналізу подій, які відбувалися в Марокко під час правління Хасана II. Вона також вона сповнена міркувань про майбутнє королівства і схильність суверена зробити країну демократичною державою. Книга є інтерв'ю короля з французьким журналістом Еріком Лорен. За словами останнього, король Хасан II сам обрав його для цього інтерв'ю, так як йому був потрібен «новий і нейтральний» оратор. Мета книги полягала в об'єктивній оцінці дій короля під час його правління. Автор показує подвійність і парадоксальність рішень та слів суверена, при цьому іноді яскраво захоплюючись його відповідями. Дана книга в сучасності є однією з найбільш цікавих, захоплюючих і об'єктивних книг щодо правління Хасана II в Марокко. Незважаючи на те, що книга написана французьким автором, вона найбільш поширена в королівстві, де багато марокканців і донині читають її.

У художній літературі Хасана II порівнювали з Салах ад-Діном через їх схожу політику по відношенню до сіоністів. Також, йому виявляли повагу щодо політики «марокканізації», яка допомогла державі зменшити присутність французького впливу в Марокко¹¹². Зокрема про це в 1998 році пише Халед Мохи Еддін Ельбараді, сирійський поет, який читає цю поему самому королю. Цей момент був відображений на відео, яке переглянуло більше 50 тисяч людей.

---

¹¹² Quand un Syrien déclamaît un poème à la gloire d'Hassan II. URL: https://www.yabiladi.com/videos/details/3944/quand-un-syrien-declamaît-un.html?__cf_chl_jschl_tk__=1b2f25b6ee567116244b5ee99888948619e3fc2c-1621333884-0-AQA-QU16Q-8XAodPKY3LzdHGUTgVVHRAT3SMCKs0Qc5eoIUMyEhobUdLVWWSYkSwmdEz_hkCLYDsEbqG6Nx3TL6bmQT5LnMt3vBFJxzsR6S2iWoepXaLHS_btkUWPSQ6XSRlpOFGZedrueA67BQm52dgYaUSKCF--SnUnT5luPMoVRaAMVv0qugyIFh4EdaoCw-m3NtHzjGF5lkQNY9Ow-GXO3WQNymA2Ur5Toiq9if_EPCCqUOxaRyJ-AgjEeQTQaK05REgVFFy5ISJSMKjwTftnQclqXghmU5abQ9Gm_KZ1a-vmMxNdfUw6YI_OorqViE5GcEfzzB9K9XU87vLfaDWV0exxtXfyNS3Yjt5PXEOH5Rd8TLkT2IVKQh7nj1fE7061VCTvlt1Cedyuoj2WsGkTdcHq3BAU00zSjIdTK2e0FhL_5gBs9zGtIFKOOevMp0C4bGu5MXmJNSCOtgFU (Дата доступу – 20.05.2021)

Щорічно 23 липня в Марокко відзначають річницю смерті Хасана II, як можливість віддати данину поваги колишньому правителю і лідеру, якого вважають будівельником і об'єднувачем сучасного Марокко¹¹³. По марокканському телебаченню і в медіа повідомляється про річницю смерті Хасана II, де марокканці закликаються до молитви за колишнього короля. Так як ця дата не вважається державним святом, то ніхто не влаштовує бенкетів та сімейних зборів. Лише бажаючі моляться за упокій короля.

Так, на честь 13-ої річниці смерті Хасана II Раймон Барр, колишній прем'єр-міністр Франції і професор економіки, сказав репортерам марокканської новинної стрічки «Le Matin» наступне: «Король Хасан II втілює в собі як повагу до традицій, так і відкритість до сучасності»¹¹⁴.

У цій же статті колишній президент Португалії Маріо Соареш заявив: «Його Величність король Хасан II є лідером високого престижу, який зробив Марокко сучасною та демократичною країною. Його Величність Король Хасан II – людина з великої культури і знанням міжнародних проблем»¹¹⁵.

З нагоди 21-ї річниці смерті Мохаммед VI головував в мавзолеї Мохаммеда V в Рабаті на релігійному бдінні після молитви Магрибу, яке транслювалося в прямому ефірі по радіо і телебаченню¹¹⁶.

22-у річницю смерті Його Величності короля Хасана II марокканський народ відзначав 25 листопада 2020 року, всього за кілька днів до святкування Дня незалежності Королівства і 45-ї річниці Зеленого маршу.

Відзначаючи 22-ту річницю смерті покійного Його Величності короля Хасана II, марокканський народ мав можливість підтвердити свою лояльність

¹¹³Hassan 2: Unificateur du Maroc. URL: <https://www.dailymotion.com/video/x4kgwn> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹¹⁴Feu S.M. Hassan II. Roi visionnaire et homme de paix. // MAP, Le matin. 25 mars 2010 à 14:24 URL: https://lematin.ma/express/2010/Feu-S-M--Hassan-II_Roi-visionnaire-et-homme-de-paix/130337.html (Дата доступу – 20.05.2021)

¹¹⁵Feu S.M. Hassan II. Roi visionnaire et homme de paix. // MAP, Le matin. 25 mars 2010 à 14:24 URL: https://lematin.ma/express/2010/Feu-S-M--Hassan-II_Roi-visionnaire-et-homme-de-paix/130337.html (Дата доступу – 20.05.2021)

¹¹⁶ Il y a 21 ans, disparaissait le Roi Hassan II: veillée religieuse. URL: <https://www.medias24.com/2019/12/06/il-y-a-21-ans-disparaissait-le-roi-hassan-ii-veillee-religieuse/> (Дата доступу – 20.05.2021)

і прихильність Аляуїтському трону і свою рішучість приєднатися до великих проектів, розпочатих його наступником, королем Мохаммедом VI¹¹⁷.

Щорічно в Марокко також святкується національний день Зеленого маршу. У королівстві він не супроводжується ніякими парадами, не проводяться масові зустрічі. Однак, цей день вважається вихідним. Як правило, сім'ї збираються разом і вітають один одного з національним святом. У Марокко в цілому є тенденція збиратися у великому родинному колі щотижня з якихось приводів та без них, так що це свято не особливо відрізняється від рутинного розкладу марокканців.

Хасан II також був посередником під час підготовки ізраїльсько-єгипетських переговорів в Кемп-Девіді 2000 року¹¹⁸. У Марокко пройшла перша зустріч президента Єгипту Анвара Садата і прем'єр-міністра Ізраїлю Менахема Бегіна¹¹⁹.

Мохаммед VI продовжував підтримувати проекти будівництва дамб, які було розпочато під час правління Хасана II. Так, одна з гребель, будівництво якої почалося в лютому 2001 року і було завершено в березні 2005 року, носить ім'я Хасана II. Вона використовується для отримання питної води, зрошення та захисту територій нижче за течією від повеней¹²⁰.

У Фесі є Університетський госпіталь Хасана II, де присутні інститут дослідження раку й довідкова установа в сфері охорони здоров'я в цілому. Будівельні роботи почалися в кінці листопада 2001 року, і в січні 2009 року новий лікарняний комплекс був відкритий за присутності Його Величності

¹¹⁷ 22ème anniversaire de la disparition de Feu SM Hassan II: Un hommage au Roi unificateur. URL: <https://www.mapnews.ma/fr/actualites/social/22%C3%A8me-anniversaire-de-la-disparition-de-feu-sm-hassan-ii-un-hommage-au-roi> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹¹⁸ Kirsten E. Schulze. «The Arab-Israeli Conflict». 2016. P. 53.

¹¹⁹ Время короля Хасана. Султан Акимбеков, Алматы, Континент. 23 февраля 1999 года. URL: <http://www.africana.ru/konkurs/raboti/Akimbekov/Morocco.htm> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹²⁰ Chanboune M. «Contribution a la caractérisation physicochimique des eaux du lac reservoir du barrage Hassan II» URL: <http://larhyss.net/ojs/index.php/larhyss/article/view/8/5> (Дата доступу – 20.05.2021)

короля Мохаммеда VI. Новий Університетський госпіталь Хасана II дозволив задовольнити більшу частину попиту на медичне обслуговування в регіоні¹²¹.

Мохаммед VI вирішив порвати зі спадщиною репресій свого батька, який покладався на жорсткий апарат безпеки, але після смертоносних атак в Касабланці в 2003 році держава заарештувала тисячі людей під приводом боротьби з тероризмом; в подальших роках Міжнародна федерація прав людини засудила «абсолютно неприпустимі порушення прав людини» Марокко¹²². З цього виходить, що політика репресій тривала і після смерті Хасана II.

На даний момент син Хасана II Мохаммед VI продовжує політику свого батька. У 2004 королівство отримало статус головного союзника США, що не є учасником до НАТО. Тоді ж були підписані торговельні угоди з США та ЄС завдяки взаєминам між Хасаном II і США. У 2016 році сучасний король Марокко вирішив повернути свою державу до складу Африканського союзу.

Ім'я колишнього правителя увічнено в найменуванні моста в Рабаті, побудованому в 2011 році¹²³. Цікаво, що через цей міст проходить вулиця Мохаммеда V. Кожного разу, коли марокканці проїжджають по цьому мосту, він нагадує про короля Мохаммеда V, який приніс країні незалежність, та його сина Хасана II, що зміцнив країну після відділення від Франції.

Є також і лікарні, названі на честь Хасана II. Так, одна з них, побудована в 2018 році, знаходиться в Агадирі поруч з головною магістраллю. На схід, напроти лікарні Хасана II, знаходиться житловий район з великими віллами, в яких проживає «нова буржуазія».

Парк Хасана II в Рабаті був відкритий в листопаді 2018 року за сприяння дочки Хасана II, принцеси та президента Фонду захисту навколишнього

---

¹²¹ Centre Hospitalier Universitaire Hassan II. URL: <http://www.chu-fes.ma/> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹²² Les autorités marocaines à l'épreuve du terrorisme: la tentation d'arbitraire. Violations flagrantes des droits de l'Homme dans la lutte anti-terroriste. URL: <https://www.fidh.org/IMG/pdf/ma379f-3.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹²³ Cure de jouvence à pas forcés. URL: <https://www.leconomiste.com/article/cure-de-jouvence-pas-forces?page=2> (Дата доступу – 20.05.2021)

середовища Мохаммеда VI Лалли Хаснаа. Його особливістю є його виключне багатство культурних і спортивних майданчиків: амфітеатр, музичний фонтан, ігровий майданчик, два скейт-парку, 10-метрова стіна для скелелазіння, три поля для міні-футболу, три майданчики для баскетболу і волейболу, футбольне поле.

Таким чином, цей комплекс є не просто сквером і вже дуже популярний серед «модних» сімей. У суботу вранці батьки і діти можуть разом займатися своїми улюбленими видами спорту або хобі в цьому парку. Цей парк в кілька десятків гектарів розташований прямо навпроти стоянки Челлі і воріт Баб Заер, тому туристам було б шкода пропустити коротку зупинку¹²⁴.

Крім цього, колишнього суверена королівства увічнили в книгах як марокканські автори, так і зарубіжні. Найцікавішою є книга марокканського автора А. Ларуа «Le Maroc et Hassan II» 2018 року, в якій він намагався ні хвалити, ні очорняти правління короля, а, за його словами, «зрозуміти його»¹²⁵. Це одна з нечисленних книг марокканських авторів, яка не зображує короля як ідеального правителя або найгіршого диктатора.

Є і книги художнього характеру про короля Марокко, де описуються багато речей, які трохи відхиляються від реальності або вигадані. Той, хто дійсно жив поруч з Хасаном II, помітив би неточності або неправдоподібність в книзі «L'historiographe du royaume» 2020 року видання історіографа королівства Маеля Ренуара, який по суті керується романтичної логікою, яка спрямована на літературне задоволення читача¹²⁶. Там немає «одкровенень». У цій книзі автор простежує долю принца Мулая Хасана, потім короля Хасана II, а також його політичне життя і культурну історію Марокко з 1940-х по 1970-і роки. Маель Ренуар дуже достовірно розповідає історію правління Хасана II.

¹²⁴ Le Parc Hassan II de Rabat. URL: <https://www.rabat-maroc.net/parc-hassan2-rabat/> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹²⁵ Laroui A. Le Maroc et Hassan II. URL: https://www.academia.edu/10100164/Concernant_A_Laroui_Le_Maroc_et_Hassan_II (Дата доступу – 20.05.2021)

¹²⁶ Maroc – Maël Renouard : « Hassan II a laissé une trace profonde dans la mémoire collective ». URL: <https://www.jeuneafrique.com/1046260/culture/maroc-mael-renouard-hassan-ii-a-laisse-une-trace-profonde-dans-la-memoire-collective/> (Дата доступу – 20.05.2021)

Це не тільки дозволяє показати жорстокість режиму, але і дає реальне уявлення про те, якою може бути вірність перед обличчям короля з необмеженою владою. У даній книзі, в порівнянні з попередніми, набагато більше критики режиму Хасана II.

Таким чином, до середини 1970-х років в Марокко правив авторитаризм, але вже через 20 років демократизація дала про себе знати на території королівства в зв'язку з реформами короля Хасана II. Цю політику продовжив його син після смерті короля в 1999 році. Хасан II був досить хитрим, щоб змінитися, нічого при цьому не змінивши у своїй владі в країні. Мохаммед VI виріс в тіні авторитарного, вимогливого батька, але у нього є всі можливості в кінці свого правління зробити Марокко істинною демократією. Якщо йому це вдасться, то в ретроспективі він зробить зі свого батька велику людину: засновника першої арабської демократії¹²⁷.

Відносно ісламістів, то з приходом Мохаммеда V до влади, в країні з'явилося коаліційний уряд, очолюваний ісламістами і складається з партій на чолі з берберами. Члени цього уряду користуються багатьма привілеями, але не мають особливої влади.¹²⁸ Отже, у цій сфері політика короля залишилась такою самою, як вона були при Хасані II.

Таким чином, марокканська комеморація щодо Хасана II проявлялася в відмінних від європейських формах через традиційну, культурну та релігійну специфіку Марокко. В королівстві не ставлять пам'ятники героям, тому замість них будують парки, дамби, публічні лазні, госпіталі – те, що є дійсно корисним для жителів Марокко. На назви цих місць звертають набагато більше уваги, ніж звертали би на монументи. Наприклад, лише в Харкові є багато пам'ятників, але мало хто знає, кому та за які заслуги вони присвячені. У той час, в Марокко такої проблеми не існує. Кожного дня марокканці ходять до

---

¹²⁷ C'est presque une démocratie que Hassan II lègue à Mohamed VI. URL: <https://www.letemps.ch/opinions/cest-presque-une-democratie-hassan-ii-legue-mohamed-vi> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹²⁸ Has Mohammed VI Succeeded in Reining in the Islamists?. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/has-mohammed-vi-succeeded-reining-islamists> (Дата доступу – 20.05.2021)

тих місць, які були названі на честь короля Хасана II, та викликають позитивні емоції. Так, на підсвідомому рівні марокканцям транслюється ідея щастя та духовної гармонії у цих місцях, що асоціюється з королівською владою.

Розділ 3. Колективна пам'ять про короля Марокко

Коли король Марокко помер 23 липня 1999 року, в Рабаті зібралися мільйони марокканців. Крім них, там було присутньо багато політичних діячів інших країн: Мучетва з Зімбабве, Вехбі з Сирійської Арабської Республіки, Кулієв з Азербайджану, Телло з Мексики, Каскареліс з Греції, Берлі з США, Кумало з Південної Африки, Г-н Адам з Ізраїлю, Захід з Марокко¹²⁹.

Вся церемонія похорону транслювалася в більш ніж 80 країнах світу¹³⁰. Чимало марокканців плакало, бо вони вважали короля своїм другим батьком— «C'est notre père qui est mort»¹³¹.

Королівство Марокко розвернуло національний прапор і занурилося в 40-денний траур. Алжир також оголосив національний траур в честь покійного Хасана II¹³².

Якщо говорити про думки окремих людей, то можна навести цитату торговця випічкою Самі Ноураді, опублікованого у французькому електронному журналі «La Croix»: «Якщо я тут і знаходжусь сьогодні, то це завдяки Хасану II. Мені майже 40 років, у мене є шанс бути вільним. Я можу вільно вибирати між мечеттю і баром. І, якщо мені вдасться, мати можливість вільно інвестувати свої доходи. За все це я в боргу перед королем. Я бажаю удачі його синові Мохаммеду, але він не може бути краще, ніж Хасан»¹³³.

Як пише Жак Молена, автор статті «La mort d'Hassan II» у тому ж французькому журналі, 800 000 марокканців у Франції стежили за телевізійною трансляцією похорону короля Хасана II. З мечеті Еврі (Ессонн),

¹²⁹ Tribute to His Majesty Hassan II, late King of Morocco – GA plenary meeting – Verbatim records (excerpts). URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-177613/> (Дата доступу – 20.05.2021).

¹³⁰ Dans les archives de JA : la mort de Hassan II, roi du Maroc. // Jeune Afrique. 23 juillet 2014 à 18h15 (Дата доступу – 20.05.2021).

¹³¹ Au décès de S.M. Hassan, plusieurs Marocains de Montréal se sont réunis. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=pKMoUwIk9g4> (Дата доступу – 20.05.2021).

¹³² Le Saviez-Vous ? // Discovery Morocco : Découvrez le Maroc autrement. Facebook. 23 juillet 2017 (Дата доступу – 20.05.2021).

¹³³ Molenat Jacques. La mort d'Hassan II // La Croix. 26/07/1999 à 00:00 (Дата доступу – 20.05.2021).

будівництво якої в значній мірі фінансувалося Хасаном II, транслювали церемонію на гігантському екрані перед святкуванням традиційної «Заочної молитви» («молитви відсутнього»). Молитва була також організована в багатьох інших мечетях Франції, в тому числі і в Паризькій соборній мечеті. За повідомленням марокканського посольства, близько 50 000 осіб також вирушили у суботу в посольство і в тринадцять консульств Парижа і провінції, щоб підписати реєстри співчуттів в честь померлого короля. У неділю парад марокканців в жалобі, менш щільний, ніж днем раніше, тривав там весь день. «Це остання данина нашому королю», – пояснила Саміра, яка приїхала з Орлеана в неділю вранці до посольства. Хасан II був нашим батьком»¹³⁴.

Ми опитали деяких марокканців про те, яким же вони вважають короля Марокко Хасана II. Одна з них, Джамілія Зіані, дружина заступника міністра з охорони здоров'я Марокко, яка особисто спілкувалася з королем, описала його як людину просту та цікаву в спілкуванні. Він також вельми освічений і його головним інтересом було підняти свою націю з колін. Також вона описувала почуття благоговіння, яке вона відчувала при зустрічі з ним.

Інший марокканець, Аккі Адам, в інтерв'ю, яке нам вдалося взяти, висловив думку, що батько Хасана II дав свободу своїм людям; Хасан II зумів встановити стабільність в країні, а також справив враження відмінного політика у зовнішній політиці Марокко; а нинішній король, син Хасана II, Мохаммед VI продовжить відновлювати економічне становище країни¹³⁵.

Під деякими відео, які описують день смерті Хасана II, можна побачити велику кількість коментарів, в яких марокканці описують монарха як «батька нації» і відмінного політика. Вони вважають, що він приніс стабільність в

¹³⁴Molenat Jacques. La mort d'Hassan II // La Croix. 26/07/1999 à 00:00 (Дата доступу – 20.05.2021)

¹³⁵ Аудіо-запис інтерв'ю з Аккі А.. URL: https://drive.google.com/file/d/16iiFN7Ly3FMEFGmp5lrYJS7f9_VXYZVX/view?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)

країну і зміг уберегти її від того, що чекало сусідні країни в наступному столітті¹³⁶.

Є ймовірність того, що ті, хто засуджує політику короля, не наважились висловити свої негативні думки стосовно правління короля в траурний період. Пізніше, на різних веб-сайтах можна знайти інформацію про те, як деякі марокканці Хасана II називають диктатором.

Для даного дослідження ми запитали у 100 марокканців, яка їхня думка щодо певних пунктів політики короля Марокко Хасана II.

Варто сказати, на перше питання про те, хто є найбільш значущою фігурою з історичних діячів Марокко серед перерахованих нами діячів, не всі опитувані захотіли відповісти. Шестеро осіб утрималося від відповіді з огляду на те, що вони не вважають нікого із запропонованих їм політичних фігур позитивною. Також, деякі з них не цікавляться політикою і історією, не мають думки щодо даного питання. Під час дослідження у мене склалося відчуття, ніби деякі люди просто бояться відповісти на заданих їм питання¹³⁷.

П'ятьма варіантами відповіді були король Марокко Мохаммед V, Хасан II, генерал Мохамед Уфкір, Муха у Хамму Заяні і Мохаммад бін Абдул Керім аль-Хаттабі. Такий вибір обумовлений тим, що всі вони широко відомі серед населення країни.

Так, першим ми обрали короля Марокко Мохаммеда V, при якому країна здобула свою незалежність. Далі йде об'єкт даного дослідження – король Хасан II. Третім ми вибрали генерала Мохаммеда Уфкіра, який відомий своєю передбачуваною роллю в невдалій спробі марокканського перевороту 1972 року. Наступним був обраний Муха у Хамму Заяні, який об'єднав берберські племена в округах Хеніфра (центр країни) в боротьбі проти французького

¹³⁶ L'heure de vérité. 1989 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7tu15CD6qT0> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹³⁷ Соціальне опитування громадян Марокко щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини Хасана II. URL: https://docs.google.com/forms/d/1zyjj01SHeSAuwf-dnpjzL1YO1erB0FzITyf43_RRfZ4/edit?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)

протекторату. Останнім виступив Мохаммад бін Абдул Керім аль-Хаттабі, який був вождем рифських племен в повстанні проти іспанців на півночі країни.

Слід сказати, що більшість опитуваних відповіла, що найбільш значущою фігурою з історичних діячів Марокко вони бачать Хасана II (76.6% опитуваних). Цей відповідь була дана представниками різних статей, віку, професій, походження і місця проживання.

Серед інших відповідей видно деякі закономірності. За Мохаммеда V проголосували в основному люди старші 60 років (7 з 9 голосів) берберського походження, які живуть на Заході і Сході країни. Деякі з них майже нічого значущого серед вжитих Хасаном II політично важливих дій виділити не змогли. Інші ж не цікавляться політикою. Інші вважають, що найважливішим діячем Марокко був Мохаммед V, так як саме при ньому держава здобула свою незалежність.

Муха у Хамму Заяні був обраний шістьма марокканцями, більшість яких бербери з західної частини королівства. Кілька з опитуваних, яким менше 30 років, вважають, що королі цієї країни – деспоти, які не заслуговують звання найбільш значущої фігури з історичних діячів Марокко¹³⁸.

Було пропущено ім'я генерала Мохамеда Уфкіра, так як жоден марокканець з опитуваних не обрав його в якості значущої персоналії в історії королівства. Цікаво те, що навіть люди, які виступають проти авторитарного правління в країні, не обрали генерала, хоча він і спробував вчинити замах на життя короля Марокко Хасана II в 1972 році.

За останнього кандидата проголосували семеро марокканців. Більшість з них – бербери з півночі країни. Це, на нашу думку, є логічним, так як він був вождем племен берберів на Півночі. Можливо, ще батьки розповідали цим

---

¹³⁸ Соціальне опитування громадян Марокко щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини Хасана II. URL: https://docs.google.com/forms/d/1zyjj01SHeSAuwf-dnpjzL1YO1erB0FzITyf43_RRfZ4/edit?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)

людям про роль, яку зіграла ця людина в формуванні та розвитку даного регіону Марокко.

Крім цього опитування, було проведено й інше, де опитувані повинні були вибрати, які, на їх думку, наведені нами ініціативи та ідеї Хасана II можна вважати проявом його політичної спадщини, а які ні; які з обраних варіантів мали найбільше значення для процесів державотворення в кінці XX - на початку XXI ст. Також, опитувані повинні були назвати найбільш позитивне і найбільш суперечливе прояв політичної спадщини короля.

Для даного дослідження були обрані такі складові політичної спадщини Хасана II як:

Політика, спрямована проти опозиції. Після заворушень в Касабланці і Рифі в 1965 році Хасан II вирішив придушити ліву опозицію. Так, 29 жовтня 1965 р. Мехді Бен Барка був викрадений на бульварі Сен-Жермен в Парижі, а потім таємно убитий. Багато активістів l'UNFP були ув'язнені, а деякі керівники партій засуджені до смертної кари. Багато змовників з обох пучків були відправлені до секретної в'язниці Тазмамарт¹³⁹. Більше 50% опитуваних не вважають такий вектор політики короля його спадщиною. При цьому, лише 6 осіб вважають її позитивною. У два рази більше марокканців думають, що ця політика деспотична та агресивна¹⁴⁰.

Посередництво у врегулюванні Ізраїльсько-арабської конфлікту 1967 року. Парадоксальна роль, яку зіграв Хасан II у Шестиденній війні між Ізраїлем та арабськими країнами. Цю спадщину Хасана II 20% опитуваних відзначили як негативну, коли тільки 6 марокканців проголосувало за те, що вона принесла користь країні¹⁴¹.

---

¹³⁹Stephen Smith. Le dernier monarque de droit divin. Hassan II a régné de façon absolue. Son fils devra s'y prendre autrement // Libération, 26 juillet 1999. URL : http://www.liberation.fr/evenement/1999/07/26/le-dernier-monarque-de-droit-divin-hassan-ii-a-regne-de-facon-absolue-son-fils-devra-s-y-prendre-aut_279676 (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁴⁰ Додаток В.

¹⁴¹ Додаток В.

Прийняття Конституції 1970 р. Головна новизна в цій Конституції – це перехід від двопалатної системи, закріпленої Конституцією 1962 року до однопалатної системи марокканського парламенту. Дана реакційна Конституція проіснувала лише два роки, але вона викликала хвилювання партій щодо розширення і так величезної влади короля. Це, в свою чергу, призвело до натиску партій на короля і зміні режиму на більш демократичний вже у 1972 році. Більшість опитаних марокканців зійшлася на нейтральній думці стосовно цієї спадщини Хасана II¹⁴².

Обмеження діяльності опозиції. Політичні укладення та репресії щодо опозиції були поширені в Марокко. У 1971 році, під час першого замаху на життя суверена, вірні правителю війська вбили більше 150 і заарештували 900 бунтівників, багато з яких були молодими військовими курсантами. Було страчено десяток високопоставлених консервативних офіцерів. Вороги «зникли» назавжди. За словами короля, політичних в'язнів не було, були тільки «зрадники»¹⁴³, а Мохамед Уфкір був призначений Міністром оборони за вірну службу країні.

Одним з лідерів бунтівників 1972 року виявився генерал цей самий генерал, який, мабуть, також таємно брав участь в більш ранньому нападі на палац¹⁴⁴. Згідно з офіційним варіанту, він наклав на себе руки. Тіло ж Уфкіра, яке було знайдено пізніше, мало сліди від п'яти куль у спині.

Таким чином, вважається, що саме завдяки порушенням прав людини, Хасан II зміг зберегти не тільки територіальну, а й національну єдність Марокко¹⁴⁵. Згідно з опитуванням 11% марокканців вказали, що вважають

---

¹⁴² Додаток В.

¹⁴³Robert Fisk. The two faces of King Hassan II // The independent, London. 24 July, 1999. URL : <https://www.independent.co.uk/news/world/the-two-faces-of-king-hassan-ii-1108656.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁴⁴Joseph R. Gregory. Hassan II of Morocco Dies at 70; A Monarch Oriented to the West : une article. July 24, 1999. URL : <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/learning/general/onthisday/bday/0709.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁴⁵Campbell P. J. Morocco in Transition: Overcoming the Democratic and Human Rights Legacy of King Hassan II – an article. 38-58 pp. URL : <http://asq.africa.ufl.edu/files/Campbell-Vol-7-Issue-1.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

політику короля щодо консолідації країни успішною, в той час як 6% бачать її провальною, а 55 марокканців вважали за краще утриматися від відповіді¹⁴⁶.

Зміцнення армії. Власна армія короля кілька разів намагалася його вбити¹⁴⁷, але всі спроби переворотів виявилися невдалими і король кожен раз уникав смерті. Ці змови майже завжди очолювалися представниками армії Хасана II, в лавах якої було багато французьких ставлеників. Король вирішив піти на зустріч партіям, так як підтримка армії не була стабільна, бо на початку 1970-х років було скоєно два замаху на життя Хасана II з боку його армії. Так, король вирішив провести «чистку» серед офіцерів і провести «демократизацію» режиму до 1972 року, до встановлення 3-ої Конституції Марокко¹⁴⁸. З опитуваних марокканців більшість не визначилась зі своєю точкою зору стосовно цього питання (42%). Лише 10 марокканців відмітило, що ця спадщина є негативною, тоді як 9 тих, що відповідав на ці питання, відзначили її позитивно¹⁴⁹.

Консолідація країни. Багато марокканці вважають Хасана II об'єднувачем країни. Цей титул він отримав після конфлікту в Західній Сахарі 1975 року, коли він приєднав цю територію до Марокко, жителі якого завжди вважали її своєю. Згідно з опитуванням 6% марокканців вважає таку політику негативною, тоді як майже у два рази більше марокканців сказало, що цей прояв спадщини короля є позитивним. Більше половини (55%) має думку, що він є нейтральним¹⁵⁰.

Розвиток промисловості та розвиток сільського господарства включають в себе політику «марокканізації», що проводиться з 1973 року і до смерті короля. Виходячи з результатів опитування, марокканці вважають цей прояв

¹⁴⁶ Додаток В.

¹⁴⁷ Robert Fisk. The two faces of King Hassan II // The independent, London. 24 July, 1999. URL : <https://www.independent.co.uk/news/world/the-two-faces-of-king-hassan-ii-1108656.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁴⁸ Енциклопедія «Всемирная история» // Ко-ро-лев-ст-во Ма-рок-ко (Аль-Мам-ля-ка аль-Маг-ри-бия). URL : <https://w.histrf.ru/articles/article/show/marokko> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁴⁹ Додаток В.

¹⁵⁰ Додаток В.

спадщини Хасана II одним з найбільш позитивних (13% опитуваних), а більшість, як правило, відноситься до нього нейтрально¹⁵¹.

Реалізація програми будівництва водосховища. Проект з побудови дамб збільшив кількість гребель з декількох до сотні по всьому Марокко під час правління Хасана II. Згідно з опитуванням, 11% марокканців вважають цей прояв спадщини короля позитивним, в той час як лише 3% оцінюють його негативно, що пов'язано з думкою марокканців про те, що інвестувати такі великі фінанси можна було інакше, на допомогу бідним. 86% опитуваних або не мають переконань щодо даного питання, або не вважають його проявом спадщини суверена¹⁵².

Соціальна політика. Збільшилася кількість медичних установ, мечетей, доріг, лікарень, дамб. З 1973 року король зрозумів необхідність послабити свою владу через попередні замаху на його життя. «Марокканізація» землі, викупленої у іноземців, повернула йому народну підтримку. Король також висунув концепцію «ісламського соціалізму», спираючись при цьому на догмати Корану про соціальну та майнову справедливість. Реформи в сфері оподаткування, торгівлі, надання пільг і гарантій не тільки рядовим марокканцям, але і приватним зарубіжним і національним інвесторам приглушили внутрішні протиріччя. Згідно з опитуванням, марокканці оцінюють цей прояв спадщини Хасана II так: 3% – позитивно, 6% – негативно, 49% – нейтрально, 42% взагалі не вважають соціальну політику проявом спадщини короля¹⁵³.

Піднесення патріотизму та політика, спрямована на організування Зеленого маршу, Приєднання Західної Сахари (стратегічна масова демонстрація марокканців в листопаді 1975 року, скоординована марокканським урядом і спрямована на примус Іспанії передати Марокко

---

¹⁵¹ Додаток В.

¹⁵² Додаток В.

¹⁵³ Додаток В.

спірну територію Західної Сахари). Перше в якійсь мірі пов'язане з другим. Хасана II марокканці прозвали об'єднувачем країни. Ця національна «справа» об'єднала майже всі політичні партії, крім Національного Союзу Народних Сил, навколо короля¹⁵⁴. Велика кількість опитаних вважає, що піднесення патріотизму за часів Хасана II є значною спадщиною та мало позитивні наслідки, тоді як лише 4 марокканці мають думку, що політика приєднання Західної Сахари не була вдалим рішенням¹⁵⁵.

Політика в галузі освіти та підтримка арабської мови. Збільшилася кількість шкіл і університетів в державі. У школах був перехід від французької освіти до арабської, державні школи витіснили приватизовані французькі і націоналізували їх. Ще в 1970-х роках з'явилася велика кількість фундаменталістських партій за рахунок арабізації системи освіти. Було запрошено багато викладачів арабської мови зі Сходу. Деякі професори пропагували ідеологію «Братів-мусульман» у Марокко, що поширювало ідеї фундаменталізму в королівстві. Наприклад, так з'явилася організація «Дар аль-Хадис аль-Хасанійя». Влада ж намагалася боротися з ними за допомогою арештів і страт (1966 г. – страта лідера марокканських «реформаторів» К. Сайеда)¹⁵⁶. Марокканці оцінюють спадщину політики освіти Хасана II досить позитивно (13%), 42% опитуваних має нейтральне думку. Відносно ж підтримки арабської мови, то думки розділилися: 6% опитуваних вважають це спадщина короля негативним і 6% вважають інакше. Більшою мірою люди ставляться до нього нейтрально¹⁵⁷.

Будівництво культових споруд. Мавзолей Мохаммеда V, Мечеть Хасана II в Касабланці – візитні картки Марокко. Друга є найбільш відвідуваною мечеттю держави. Згідно з опитуванням, більшість марокканців або не

¹⁵⁴Catherine Gouëset. Chronologie du Maroc (1956-2011) // L'express. Згідше ду 17.06.2011 à 18Ж30 ГКДЖ https://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/chronologie-du-maroc-1956-2011_483927.html (Дата доступу – 20ю05ю2021)

¹⁵⁵ Додаток В.

¹⁵⁶ Бабкин С.Э. Движения политического ислама в Северной Африке. Москва, 2000. С.325.

¹⁵⁷ Додаток В.

вважають будівництво культових будівель у Марокко спадщиною Хасана II, або ставляться до нього лояльно. При цьому, 11% опитуваних висловили позитивну точку зору щодо даної політики, коли лише 3% марокканців вважають її негативною. Ймовірно, вони вважають, що гроші, отримані на будівництво цих споруд, могли б піти на інші потреби держави та її жителів¹⁵⁸.

Прийняття Конституції 1996 року ознаменувало перехід королівства до більш демократичних засад правління. Загострення внутріполітичної ситуації. Замахи на життя короля, «марокканізація», концепція «ісламського соціалізму», заснована на догматах Корану про соціальну та майнову справедливість, реформи в сфері оподаткування, торгівлі, тощо приглушили внутрішні суперечності¹⁵⁹. Це прояв спадщини Хасана II марокканці вважають найбільш позитивним (34% опитуваних), абсолютно ніхто не вважає його негативним, так як завдяки цій Конституції Марокко стало на шлях демократизації, яку вимагали мешканці¹⁶⁰.

Зближення з країнами арабського світу, США, країнами Західної Європи дуже важливо, так як воно показує вектор зовнішньополітичних відносин короля. Основною метою множинних міжнародних переговорів для Марокко було досягти миру на Близькому Сході, про що і йдеться на одній із зустрічей Хасана II і Рональда Рейгана в 1982 році¹⁶¹. З 2004 року Марокко підписало торгові угоди з США і ЄС завдяки теплим взаєминам між Хасаном II і США, який багато років готував для цього ґрунт. Ідеологічно, Марокко зазнало величезних змін в останні 3 десятиліття. Туризм американців в Марокко досить сильно розвинений сьогодні. Молоде покоління марокканців, яке бачить стиль поведінки і одяг іноземців, починає поступово його копіювати. Якщо 60 років тому в Марокко складно було знайти жінку, яка не носила

---

¹⁵⁸ Додаток В.

¹⁵⁹ Histoire du Maroc. // Mariage Franco Marocain. le site-web. URL : <http://www.mariage-franco-marocain.net/article-23147670.html> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁶⁰ Додаток В.

¹⁶¹ President Reagan's and King Hassan's II of Morocco Departure Remarks on October 22, 1982. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cx1X7YLhJ2c> (Дата доступу – 20.05.2021).

хіджаб, то сьогодні це цілком поширене явище. Марокканці також перейняли стиль музики і кіно в американців, які, зі свого боку, їздять в Марокко, щоб знімати окремі сцени для своїх фільмів. Найбільш відомий з них – «Мумія» 1999 року. Марокканці ж вважають, що це питання неоднозначне, але при цьому трохи більше людей вирішили, що такий прояв політики пам'яті не можна назвати позитивним. Проти взаємин з США виступило 17 марокканців, а проти зближення із Західною Європою висловилися 18% опитуваних¹⁶².

Лояльне ставлення до ісламістів. У 1990-х роках, суверен вибрав інтегрувати опозиційні партії в політичну систему шляхом чергування. Король розглядав про можливість оновити еліти¹⁶³. Відносно дій короля, що відносяться безпосередньо до ісламської громади, Хасан II скликав в 1974 році арабський саміт у Рабаті, на якому вперше в історії була визнана Організація звільнення Палестини (ООП) єдиним і законним представником палестинського народу. З ініціативи короля Організація Ісламська конференція (ОІК) була створена в Касабланці ще в 1968 році після спроби обстрілу мечеті Аль-Акса¹⁶⁴. Згідно з опитуванням, більшість марокканців не розглядає політику Хасана II щодо ісламістів як його політичну спадщину (58% опитуваних)¹⁶⁵.

Отже, більше 70 марокканців з опитуваних вважають такі з вищеназваних ідей і ініціатив короля його політичною спадщиною: прийняття Конституції 1996 року, зближення з країнами арабського світу, з США, консолідацію країни, розвиток сільського господарства, політику, спрямовану на приєднання Західної Сахари, а також організацію Зеленого маршу. Найбільш позитивними з них марокканці вважають прийняття Конституції 1996 року

---

¹⁶² Додаток В.

¹⁶³ Khadija Mohsen-Finan. *Changement de cap et transition politique au Maroc et en Tunisie* // *Pouvoirs* 2013/2 (n° 145), pages 112-121 (Дата доступу – 20.05.2021).

¹⁶⁴ Feu S.M. Hassan II. *Roi visionnaire et homme de paix.* // *MAP, Le matin*. 25 mars 2010 à 14:24 URL: https://lematin.ma/express/2010/Feu-S-M--Hassan-II_Roi-visionnaire-et-homme-de-paix/130337.html (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁶⁵ Додаток В.

(34%)¹⁶⁶, політику зближення з США (14%), політику в галузі освіти (13%), розвиток промисловості (13%), розвиток сільського господарства (13 %), приєднання Сахари до території Марокко, а також проведення Зеленого маршу (13%)¹⁶⁷.

Цікаво, що інші опутані вважають деякі з цих ідей в той же час суперечливими. Так, наприклад, парадоксальною вважається політика зближення з США і Європою, як і приєднання Сахари до королівства. Крім того, сюди відносяться і посередництво у врегулюванні ізраїльсько-арабського конфлікту, обмеження діяльності опозиції, посилення армії, а також ідея лояльного ставлення до ісламістів¹⁶⁸.

Найбільше значення для процесів організації держави наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. марокканці надають прийняттю Конституції 1996 року¹⁶⁹.

Таким чином, думка марокканців про свого короля не одностайна. Помітна тенденція, коли люди, які живуть в маленьких містах і селах, не особливо цікавляться політикою, і, буває, вихваляють свого короля, не аналізуючи її діяльність і результати. Деякі з опитуваних, можливо, і до цього дня відчувають страх перед владою. Нове ж покоління, що живе у великих містах, відноситься більш критично до політики короля Хасана II. Вони відзначають досить багато негативного і суперечливого в його політиці.

Наприклад, коли при будівництві мечеті Хасана II у Касабланці урядова газета «Le Matin du Sahara et du Maghreb» та інші медіа закликали фінансувати будівництво мечеті, радикальні учасники протесту в ісламському русі стверджували, що «всі ці гроші можна було б краще використовувати для боротьби з бідністю». При цьому, на сьогоднішній день вони менш обурені

---

¹⁶⁶ Додаток Г.

¹⁶⁷ Додаток Г.

¹⁶⁸ Додаток Г.

¹⁶⁹ Соціальне опитування громадян Марокко щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини Хасана II. URL: https://docs.google.com/forms/d/1zyjj01SHeSAuwf-dnpjzL1YO1erB0FzITyf43_RRfZ4/edit?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)

такими витратами, посиляючись на те, що цей пам'ятник, відкритий у 1993 році і ще «може одного разу послужити» марокканцям¹⁷⁰.

При цьому, в повсякденному житті жителі королівства до 2011 року не мали права висловлювати будь-які негативні коментарі у бік короля. За це вони цілком могли бути репресованими.

Багато хто вважає, що, хоча Хасан II був майстерним політиком і гравцем на міжнародній арені, його успіх у підтримці відносної стабільності у Марокко і його здатність протистояти різним викликам його правління слід порівнювати з ціною, яку суспільство мало нести за його досягнення. Що стосується дотримання прав людини і встановлення демократії, Хасан II неохоче сприяв розвитку демократії, підкоряючись міжнародному тиску, коли це було доцільно, і керуючи залізним кулаком, коли вважав за необхідне¹⁷¹.

Лише з новою Конституцією 2011 року ситуація змінилася. Сьогодні можна побачити безліч негативних коментарів на різних веб-сайтах щодо політики Хасана II. При цьому, працівникам державного сектора і політичним фігурам так висловлюватися абсолютно заборонено¹⁷².

---

¹⁷⁰ L'islam marocain sous le «phare» d'Hassan II. URL: https://www.lemonde.fr/archives/article/1994/09/10/afrique-l-islam-marocain-sous-le-phare-d-hassan-ii_3816638_1819218.html (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁷¹ Morocco in Transition: Overcoming the Democratic and Human Rights Legacy of King Hassan II. URL: <https://sites.clas.ufl.edu/africanquarterly/files/Campbell-Vol-7-Issue-1.pdf> (Дата доступу – 20.05.2021)

¹⁷² Morocco's Constitution on 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf c.10 (Дата доступу – 20.05.2021)

Висновки

Після себе Хасан II залишив велику спадщину, як матеріального, так і духовного характеру. Він займався будівництвом мечетей, шкіл, університетів, дамб – те, що було потрібне людям для поліпшення добробуту.

Хасан II провів реформи у галузі освіти, адаптував Конституцію у міру того як змінювалася політична ситуація в країні, але найбільшу увагу король приділяв укріпленню патріотизму в державі. Часто після отримання незалежності у державах, де це відбулося, люди починають панікувати, з'являються неорганізовані радикальні групи, які бажають швидких змін. Через це в багатьох країнах, які нещодавно стали незалежними, часто відбуваються демонстрації, протести, революції.

Наприклад, така ситуація відбувалася у 1970-ті роки у Алжирі, Тунісі, коли до влади змогли прийти радикали, які повністю перегорнули існуючі в цих державах політичні режими. Хасану II вдалося цьому запобігти не лише за допомогою його соціальної політики, а й завдяки пропаганді, насаджуванню власного культу особи та політиці пам'яті щодо свого батька – Мохаммеда V, який подарував Марокко незалежність. Король користувався тим, що за ісламом він – «нащадок пророка Мохаммеда».

Згадки про Хасана II та його владу можна побачити будь-де. Наприклад, фразу «Бог, король, народ», яка намальована на ландшафтних спорудах, можна побачити майже в будь-якому великому місті при в'їзді. Масова пропаганда доброго імені Хасана II постійно зустрічалася в медіа, які підпорядковувалися королю. До 1990-х років свободи слова в Марокко не було. Люди не мали права негативно характеризувати свого короля. Не було різноманітності політичних партій, люди, які бажали нашкодити Хасану II були або арештовані, або заслані, або вбиті. У короля Марокко була та абсолютна влада, яка була потрібна для того, щоб попередити виникнення соціальних бунтів. Шляхи, якими суверен досягав стабільності в країні не були

гуманними, але, вочевидь, успішними, адже на сьогоднішній день Марокко – це найспокійніша північноафриканська країна і існує розповсюджена у суспільній думці, що це саме завдяки «залізному кулаку» Хасана II.

У цій роботі було застосовано поняття спадщини та комеморативні практики, які найбільше відповідають марокканським реаліям. Марокко має свої релігійні та традиційні особливості, які впливають на процес комеморації в королівстві. З цього дослідження можна побачити, що у Марокко нема таких традиційних способів комеморації як возведення монументів на честь політичних діячів через те, що офіційна релігія держави цього не дозволяє. Також відсутні такі практики стосовно карбування монет та друк паперової валюти із зображеннями королів. Для порівняння, в Україні ми маємо монети з портретами Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, а в Марокко розповсюджені монети різного номіналу з єдиним зображенням дійсного короля. Лише іноді можна побачили монети із зображенням попереднього короля.

При цьому, на честь Хасана II було названо багато вулиць, парків, доріг, лікарень, мечетей. Кожного дня цими місцями ходять багато марокканців, які асоціюють ім'я короля не з грошима, яких може і не бути, а з чимось, що слугує на благо людям і буде стояти протягом довгого часу.

Сьогодні нове покоління марокканців активізувалося у сфері дискусій стосовно Хасана II, адже з 2011 року у Марокко діє свобода слова. Наприклад, книга марокканського автора А. Ларуа «Le Maroc et Hassan II» 2018 року не зображує короля ні як ідеального правителя, ні як найгіршого диктатора. Книга художнього характеру історіографа королівства Маеля Ренуара «L'historiographe du royaume» 2020 року видання критикує політичні дії Хасана II. Також, сьогодні на багатьох веб-сайтах ми можемо побачити як добрі, так і негативні коментарі, адресовані королю Хасану II.

Таким чином, станом на сьогоднішній день, у марокканських медіа почали з'являтися негативні комеморативні практики стосовно короля

Марокко Хасана II. Думка марокканців про свого короля двояка. Помітна тенденція, коли люди, які живуть в маленьких містах і селах, не особливо цікавляться політикою, і, буває, вихваляють свого короля, не аналізуючи його діяльність.

Завдяки проведеному соціальному опитуванню та інтерв'ю громадян Марокко стосовно їхнього сприйняття діяльності і політичної спадщини Хасана II, можна стверджувати, що деякі марокканці до цього часу відчують страх перед владою. Нове ж покоління, котре живе у великих містах або навчалися закордоном, відноситься більш критично до політики суверена. Вони відзначають досить багато негативного і суперечливого в його політиці¹⁷³.

---

¹⁷³ Додаток В.

Список джерел та літератури

1. Аудіо-запис інтерв'ю з Аккі А.. URL: https://drive.google.com/file/d/16iiFN7Ly3FMEFGmp5lrYJS7f9_VXYZVX/view?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021)
2. Время короля Хасана. Султан Акимбеков, Алматы, Континент. 23 февраля 1999 года. URL: <http://www.africana.ru/konkurs/raboti/Akimbekov/Morocco.htm> (Дата доступу – 20.05.2021)
3. Зелёный марш. URL: <https://maroc-online.ru/life-in-morocco/zelyonyj-marsh/> (Дата доступу – 20.05.2021)
4. Значение слова «наследие». URL: <https://kartaslov.ru/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B5> (Дата доступу – 20.05.2021)
5. Король Марокко Хасан. А.Ю. Чухонкин, «Дворянский вестник», №12(67), Декабрь 1999 (Дата доступу – 20.05.2021).
6. Современные коммеморативные практики: образовательный и воспитательный потенциал. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-kommemorativnye-praktiki-obrazovatelnyu-i-vospitatelnyu-potentsial> (Дата доступу – 20.05.2021).
7. Соціальне опитування громадян Марокко щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини Хасана II. URL: https://docs.google.com/forms/d/1zyjj01SHeSAuwf-dnpjzL1YO1erB0FzITyf43_RRfZ4/edit?usp=sharing (Дата доступу – 20.05.2021).

8. Список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО в Марокко. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BE%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2_%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F_%D0%AE%D0%9D%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E_%D0%B2_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BA%D0%BE(Дата доступа – 20.05.2021)
9. Хасаниды. URL: https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/HASANIDI.html (Дата доступа – 20.05.2021).
10. Энциклопедия «Всемирная история» // Ко-ро-лев-ст-во Ма-рок-ко (Аль-Мам-ля-ка аль-Маг-ри-бия). URL : <https://w.histrf.ru/articles/article/show/marokko> (Дата доступа – 20.05.2021)
11. A history of Modern Morocco. URL: https://library.britishcouncil.org/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=82208&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20Hassan%20II (Дата доступа – 20.05.2021).
12. «Allah, al-Watan al-Malik» huge sign. URL: <https://virtualglobetrotting.com/map/allah-al-watan-al-malik-huge-sign/> (Дата доступа – 20.05.2021).
13. Amiaryahya. Le Roi Hassan II // in.slideshare. March 10, 2013 (Дата доступа – 20.05.2021).
14. Au décès de S.M. Hassan, plusieurs Marocains de Montréal se sont réunis. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=pKMoUwIk9g4> (Дата доступа – 20.05.2021).
15. Bilan de la politique de l'eau au Maroc URL: https://www.barrages-cfbr.eu/IMG/pdf/07_-_el_ghomari_-

- [_politique_des_barrages_au_maroc.pdf?fbclid=IwAR3FZMWvSohbmMeOu5cdl8397zgI_K3ASPL03zt4HH8F-50PEm8VIKq0JtQ](#) (Дата доступа – 20.05.2021).
16. Campbell P. J. Morocco in Transition: Overcoming the Democratic and Human Rights Legacy of King Hassan II – an article. 38-58 pp. URL : <http://asq.africa.ufl.edu/files/Campbell-Vol-7-Issue-1.pdf> (Дата доступа – 20.05.2021).
17. Catherine Gouëset. Chronologie du Maroc (1956-2011) // L'express. Згідше ду 17.06.2011 à 18Ж30 ГКДЖ https://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/chronologie-du-maroc-1956-2011_483927.html (Дата доступа – 20.05.2021).
18. Centre Hospitalier Universitaire Hassan II. URL: <http://www.chu-fes.ma/> (Дата доступа – 20.05.2021).
19. C'est presque une démocratie que Hassan II lègue à Mohamed VI. URL: <https://www.letemps.ch/opinions/cest-presque-une-democratie-hassan-ii-legue-mohamed-vi> (Дата доступа – 20.05.2021).
20. Chanboune M. «Contribution a la caracrerisation physicochimique des eaux du lac reservoir du barrage Hassan II» URL: <http://larhyss.net/ojs/index.php/larhyss/article/view/8/5> (Дата доступа – 20.05.2021).
21. Coins of Morocco. URL: <https://en.numista.com/catalogue/pieces1714.html> (Дата доступа – 20.05.2021).
22. Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. URL: <https://web.archive.org/web/20111108154900/http://whc.unesco.org/archive/1981/cc-81-conf003-6e.pdf> (Дата доступа – 20.05.2021).
23. Coopération maroco-israelienne : Nasser Bourita s'entretient avec Meir Ben Shabbat. URL: <https://aujourd'hui.ma/politique/cooperation-maroco->

- israelienne-nasser-bourita-sentretient-avec-meir-ben-shabbat (Дата доступа – 20.05.2021).
- 24.Cure de jouvence à pas forcés. URL: <https://www.leconomiste.com/article/cure-de-jouvence-pas-forces?page=2> (Дата доступа – 20.05.2021).
- 25.Dans les archives de JA : la mort de Hassan II, roi du Maroc. // Jeune Afrique. 23 juillet 2014 à 18h15 (Дата доступа – 20.05.2021).
- 26.Faces of Africa – King Hassan II building Morocco. Youtube. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=n4HaC1qat-E&t=1s> (Дата доступа – 20.05.2021).
- 27.Feu S.M. Hassan II. Roi visionnaire et homme de paix. // MAP, Le matin. 25 mars 2010 à 14:24 URL: https://lematin.ma/express/2010/Feu-S-M--Hassan-II_Roi-visionnaire-et-homme-de-paix/130337.html (Дата доступа – 20.05.2021).
- 28.Has Mohammed VI Succeeded in Reining in the Islamists?. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/has-mohammed-vi-succeeded-reining-islamists> (Дата доступа – 20.05.2021).
- 29.Hassan II. King on Morocco URL: <https://www.britannica.com/biography/Hassan-II> (Дата доступа – 20.05.2021).
- 30.Hassan II, le roi So Foot! URL: https://sport.le360.ma/football/hassan-ii-le-roi-so-foot-48494?__cf_chl_captcha_tk__=a13abbd26898eff894e2e48f632f5012eff2f75c-1621331334-0-AWvlcgoGQ1rDw6V1lugzrO5-z1a7q41LNjvv9aelZSpBPrPdDngFzBUjmck4d4fiFv_2HEpCyhijQIFcHyTZ4UxLoa_NYbboxUWdLrjH8jHRUf5-bnKwEGl5YDMla7VtubmthZ_mtyr6iT8zjiATXwTM8HH8_3MzzSJzL65EXTRSjhPSof3DHoPp1ZdT2YPWDP0lxoViFW4Uhor5xxI6YCAGtsBdZ_FSMAY0YTu9sB4W9yoc6ja6BqyJbVoviyuSheJR98NAFFgJUgHwsk9RMU

Bps824jwfDxu8dIP0K14GfXKKG09KwqtCGfpXzI5IATRLx8twR5M6_HuK
 7fCJagwQazR0SuP7JEpqH_Wuj4aledDUptdbFFuypOgFsiPwlMp_JtYcwlR
 FrYvKUzMJD7bAuIsFDMiIDArLDC28RKwT1H9RcZpBLtybk43rSlkecV
 53pXp_E6HhBj9Za6NVqhKbFXhyl749OqIg00g6F_qNIalluH1pO2nDHoD
 PcEmIIZxWt6kyjuwSS0X8xcED7_0HGqF5YaV2WT8uMOYP5VFaqQXE
 PyG-1-QN99VYrOn0KkVAvYa0L6w3j4HMT2L8Cy_b8dqG1XAIasM2xt9-
 rXEPdvK9u_mBgPeyCXwQRm8jLHZep-
 Z9Y8sFAHLUgK3mNzUdqWmQpZOPH6nNd5ud8gkBCE (Дата доступа
 – 20.05.2021).

- 31.Hassan 2: Unificateur du Maroc. URL:
<https://www.dailymotion.com/video/x4kgwn> (Дата доступа – 20.05.2021)
- 32.Hassan II, un monarque sans pitié mais visionnaire. URL:
<https://www.lesechos.fr/1999/07/hassan-ii-un-monarque-sans-pitie-mais-visionnaire-1049012> (Дата доступа – 20.05.2021).
- 33.Histoire du Maroc. // Mariage Franco Marocain. le site-web. URL :
<http://www.mariage-franco-marocain.net/article-23147670.html> (Дата доступа – 20.05.2021).
- 34.IAV Hassan II (Maroc). URL: <https://www.cge.asso.fr/ecoles/iav-hassan-ii-maroc/> (Дата доступа – 20.05.2021)
- 35.Institut National Agronomique. Histoire. URL: <https://iav.ac.ma/fr/histoire>
 (Дата доступа – 20.05.2021)
- 36.Interview Hassan II démocratisation du Maroc 1992. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=HuDUppqPmKuA&ab_channel=k7histoire
 re (Дата доступа – 20.05.2021).
- 37.Joseph R. Gregory. Hassan II of Morocco Dies at 70; A Monarch Oriented to
 the West : une article. July 24, 1999. URL :
<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/learning/general/onthisday/bday/0709.html> (Дата доступа – 20.05.2021).

38. Khadija Mohsen-Finan. Changement de cap et transition politique au Maroc et en Tunisie // Pouvoirs 2013/2 (n° 145), pages 112-121 (Дата доступа – 20.05.2021).
39. King Hassan II : Le Génie de la Modération. URL: <https://www.facebook.com/geniedelamoderation/> (Дата доступа – 20.05.2021)
40. La mémoire d'un roi. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3dQHDPTi1NhelFYR05EU3h1Z0U/view> (Дата доступа – 20.05.2021).
41. Laroui A. Le Maroc et Hassan II. URL: https://www.academia.edu/10100164/Concernant_A_Laroui_Le_Maroc_et_Hassan_II (Дата доступа – 20.05.2021).
42. Le Défi. Hassan II. URL: <https://new.epub.live/2226003177/books-s1s12106457s-1ss2s3b267359s-2s-%7BIP%7DXIPXDHKCCJKBDHKCEA&off=0.html> (Дата доступа – 20.05.2021).
43. Le Parc Hassan II de Rabat. URL: <https://www.rabat-maroc.net/parc-hassan2-rabat/> (Дата доступа – 20.05.2021).
44. Le règne de Hassan II (1961-1999) // le site-web «Rabat». URL : <http://www.e-rabat.net/pages/page-178.html> (Дата доступа – 20.05.2021)
45. Les autorités marocaines à l'épreuve du terrorisme: la tentation d'arbitraire. Violations flagrantes des droits de l'Homme dans la lutte anti-terroriste. URL: <https://www.fidh.org/IMG/pdf/ma379f-3.pdf> (Дата доступа – 20.05.2021).
46. Le Saviez-Vous ? // Discovery Morocco : Découvrez le Maroc autrement. Facebook. 23 juillet 2017 (Дата доступа – 20.05.2021)
47. Le 18 septembre 1967, le roi Hassan II lançait le grand projet d'irrigation d'un million d'hectares. URL: <https://www.yabiladi.com/articles/details/57533/septembre-1967-hassan-lancait->

grand.html?fbclid=IwAR0Qu6nzc8toKPWyhkjeb6SSsspCotZmb4MaH9du_
 N35arHxD1K0hG3jNzA&__cf_chl_jschl_tk__=a6772a6c43020b0fbb14d46
 36265a1d0beff0e57-1618254594-0-AShk3GkNsplbbJN-
 wnVIaUu21VZkPkqCXHh3lupwYQtjJCIFQtPHgy8yQJye6Z0lAkSw7C6E8
 NxDY1ZJE6zKJ0rDmNtkJTb4LXR8JH1VXl8MeZWfyz0JLvDdjZFPt_231
 puBVysUofu00mPEvaFAjSaABSRHvV97bm3cghDy8U_vVrtwP1l-
 qoT7eBAJmli4bVCtkNEDBP7igqtsCaTNIF22myt-
 I1pLCBW3sKkuSVVCUuOQOof_VCTXAOiewRkHUGNw4UsuFmjJEnoJ
 hqz5m9xZ6CzhTjWbyQ06zf3oaOtA8O-
 uJFjUhMo0GVtbcIHbUDj5703Rc3tX0KEgHIUu2qxM_oTSICQu1JE7Wch
 yKLoX5pYtBOZPsZzc0zvSOBDMRLRZt6btKseNvrn1d1ukxa0Ja8ni61Uoy
 W9mJkTMGxKmlDY6K3uGoiyVjlApaqg7CUEhv7HtY9jhbKK4KgEbI4p
 APIPzbG6S_XkE70TBdjB7e2caXPYmp-
 4k4fGA4NOACBSUUi1Yh_kfX8D0Xejb9QB4JvWmv19tluxiklq1-nuIW
 (Дата доступа – 20.05.2021)

48. L'heure de vérité. 1989 URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=7tu15CD6qT0> (Дата доступа – 20.05.2021).
49. Lisez So Foot 07 décembre 2017 — n°152. URL:
<https://www.epresse.fr/magazine/so-foot/2017-12-07> (Дата доступа – 20.05.2021).
50. L'islam marocain sous le «phare» d'Hassan II. URL:
https://www.lemonde.fr/archives/article/1994/09/10/afrique-l-islam-marocain-sous-le-phare-d-hassan-ii_3816638_1819218.html (Дата доступа – 20.05.2021).
51. Marocanisation : Un système et des échecs. URL:
<https://aujourd'hui.ma/focus/marocanisation-un-systeme-et-des-echecs-17906> (Дата доступа – 20.05.2021).

52. Maroc – Maël Renouard : « Hassan II a laissé une trace profonde dans la mémoire collective ». URL: <https://www.jeuneafrique.com/1046260/culture/maroc-mael-renouard-hassan-ii-a-laisse-une-trace-profonde-dans-la-memoire-collective/> (Дата доступа – 20.05.2021).
53. Molenat Jacques. La mort d'Hassan II // La Croix. 26/07/1999 à 00:00 (Дата доступа – 20.05.2021).
54. Morocco: Clinton at funeral of king Hassan II. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=v1Z1jtfeZ7A> (2.17-2.25) (Дата доступа – 20.05.2021).
55. Morocco in Transition: Overcoming the Democratic and Human Rights Legacy of King Hassan II. URL: <https://sites.clas.ufl.edu/africanquarterly/files/Campbell-Vol-7-Issue-1.pdf> (Дата доступа – 20.05.2021).
56. Morocco. Properties inscribed on the World Heritage List. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ma> (Дата доступа – 20.05.2021)
57. Morocco's Constitution on 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf c.10 (Дата доступа – 20.05.2021).
58. Morocco: Ten reasons why Mohammed VI's reign has lasted 20 years. URL: <https://www.middleeasteye.net/opinion/morocco-king-mohammed-vis-reign-year-20> (Дата доступа – 20.05.2021).
59. Morocco. URL: <http://www.nationalanthems.info/ma.htm> (Дата доступа – 20.05.2021).
60. Museum history. URL: <https://www.fmh2.ma/en/museum/history> (Дата доступа – 20.05.2021).
61. Omar Kabbadj. «Jeu et joug», So Foot explore la relation entre Hassan II et le football // TelQuel. 2017. URL: <https://telquel.ma/2017/12/14/jeu-joug-so>

- foot-explore-relation-hassan-ii-football_1573163/ (Дата доступа – 20.05.2021)
62. Overview of Rabat. URL: <http://www.andalucia.com/morocco/destinations/rabat.htm> (Дата доступа – 20.05.2021).
63. Poème pour Hassan II. URL: <https://afropoesie.com/2019/10/18/poeme-pour-hassan-ii/#respond> (Дата доступа – 20.05.2021).
64. President Reagan's and King Hassan's II of Morocco Departure Remarks on October 22, 1982. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cx1X7YLhJ2c> (Дата доступа – 20.05.2021).
65. Prohibition of images and erecting statues, and the effect this has on 'aqeedah. URL: <https://islamqa.info/en/answers/7222/prohibition-of-images-and-erecting-statues-and-the-effect-this-has-on-aqeedah> (Дата доступа – 20.05.2021).
66. Quand un Syrien déclamait un poème à la gloire d'Hassan II. URL: https://www.yabiladi.com/videos/details/3944/quand-un-syrien-declamait-un.html?__cf_chl_jschl_tk__=1b2f25b6ee567116244b5ee99888948619e3fc2c-1621333884-0-AQA-QU16Q-8XAodPKY3LzdHGUtgvvHRAT3SMCKs0Qc5eoIUMyEhobUdLVWWSYkSwmdEz_hkCLYDsEbqG6Nx3TL6bmQT5LnMt3vBFJxzsR6S2iWoepXaLHS_btkUWPSQ6XSRlpOFGZedrueA67BQm52dgYaUSKCF--SnUnT5luPMoVRaAMVv0qugyIFh4EdaoCw-m3NtHzjGF5lkQNY9Ow-GXO3WQNymA2Ur5Toiq9if_EPCCqUOxaRyJ-AgjEeQTQaK05REgvFfY5ISJSMKjwTftnQclqXghmU5abQ9Gm_KZ1a-vmMxNdFUw6YI_OorqViE5GcEfzzB9K9XU87vLfaDWV0exxtXfyNS3Yjt5PXEOH5Rd8TLkT2IVKQh7nj1fE7061VCTvlt1Cedyuoj2WsGkTdCoHq3BAUO0zSjldTK2e0FhL_5gBs9zGtIFKOOevMp0C4bGu5MXmJNSCOtgFU (Дата доступа – 20.05.2021).

67. Robert Fisk. The two faces of King Hassan II // The independent, London. 24 July, 1999. URL : <https://www.independent.co.uk/news/world/the-two-faces-of-king-hassan-ii-1108656.html> (Дата доступа – 20.05.2021).
68. Sahara marocain. URL: <https://www.facebook.com/groups/1615575482057342/> (Дата доступа – 20.05.2021)
69. Stop torture. Country profile: Morocco/Western Sahara. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/8000/mde290042014en.pdf> (Дата доступа – 20.05.2021).
70. Surkes, S. «Morocco tipped off Israeli intelligence, 'helped Israel win Six Day War'». URL: <https://www.timesofisrael.com/morocco-tipped-off-israeli-intelligence-helped-israel-win-six-day-war/> (Дата доступа – 20.05.2021).
71. The Changing Face of Morocco under king Hassan II. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.5325/mediterraneanstu.22.1.0057?seq=1> (Дата доступа – 20.05.2021).
72. The hammams of the Hassan II Mosque of Casablanca. URL: <https://leshammams.ma/en/who-are-we/> (Дата доступа – 20.05.2021)
73. The Hassan 2 mosque. URL: <https://www.fmh2.ma/en/mosque/hassan-2-mosque> (Дата доступа – 20.05.2021).
74. Toast of the casbah a merry band went all the way to Morocco to find a tournament fit for a king. *Sports Illustrated*. United States. URL: <https://vault.si.com/vault/1996/11/18/toast-of-the-casbah-a-merry-band-went-all-the-way-to-morocco-to-find-a-tournament-fit-for-a-king> (Дата доступа – 20.05.2021).
75. Tribute to His Majesty Hassan II, late King of Morocco – GA plenary meeting – Verbatim records (excerpts). URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-177613/> (Дата доступа – 20.05.2021).

76. Trophée Hassan II to join The 2010 European Tour URL: https://www.google.com/url?q=http://www.golf.co.uk/news/trophee_hassan_ii_to_join_the_2010_european_tour/148649.shtml&sa=D&source=editors&ust=1621568141146000&usg=AOvVaw1Dnnbk80LvaKYY1bCKn6Xj (Дата доступа – 20.05.2021).
77. Université Hassan 2 de Casablanca URL: <http://www.univh2c.ma/> (Дата доступа – 20.05.2021).
78. Il y a 21 ans, disparaissait le Roi Hassan II: veillée religieuse. URL: <https://www.medias24.com/2019/12/06/il-y-a-21-ans-disparaissait-le-roi-hassan-ii-veillee-religieuse/> (Дата доступа – 20.05.2021).
79. 20h Antenne 2 du 24 juillet 1999 | Le Roi du Maroc Hassan II est mort. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=62NU8GTBe6s> (Дата доступа – 20.05.2021).
80. 22ème anniversaire de la disparition de Feu SM Hassan II: Un hommage au Roi unificateur. URL: <https://www.mapnews.ma/fr/actualites/social/22%C3%A8me-anniversaire-de-la-disparition-de-feu-sm-hassan-ii-un-hommage-au-roi> (Дата доступа – 20.05.2021).
81. الجيش الملكي يحتفل بذكرى تأسيسه الـ60 على يد الحسن الثاني. 2018. URL: <https://www.almaghribtoday.net/amp/1229/132525-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%8A%D8%B4-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%83%D9%8A-%D9%8A%D8%AD%D8%AA%D9%81%D9%84-%D8%A8%D8%B0%D9%83%D8%B1%D9%89-%D8%AA%D8%A3%D8%B3%D9%8A%D8%B3%D9%87-%D8%A7%D9%84%D9%8060-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D9%8A%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B3%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AB%D8%A7%D9%86%D9%8A/> (Дата доступа – 20.05.2021).

- 82.Бабкин С.Э. Движения политического ислама в Северной Африке. Москва, 2000. 325 с.
- 83.Васильев А., Петров Н. Рецепты Арабской весны: русская версия // Litres. 2017. с. 345
- 84.Долгов Б. Радикальный исламизм в Алжире, Марокко и Тунисе. Мир и политика. Москва, 2009. №5. С.132-139.
- 85.Жарраф М., Фисун А.А. Политическая модернизация Марокко: история и современность (1912 - 1999 гг.). Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2003. 113 с.
- 86.Жарраф М., Фисун А.А. Королевско Марокко на пути модернизации (июль 1999 - июль 2002). Харьков: Константа, 2003. 108 с.
- 87.Кот С.І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2008. 568 с.
- 88.Пономаренко М.Ю. Гранова. Король Марокко Хасан II: Приоритеты внутренней и внешней политики // Вестник РУДН, Сер. Международные отношения. 2002. № 1 (2). с. 292
- 89.Béatrice Hibou et Mohamed Tozy, « Une lecture d'anthropologie politique de la corruption au Maroc : fondement historique d'une prise de liberté avec le droit», Tiers Monde. Vol. 41. 161. 2000. P. 39.
- 90.Bergman. Ronen. Rise And Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations. Random House, 2018. p.750.
- 91.Cubitt G., Smith L. and Wilson R. 'Introduction: Anxiety and Ambiguity in the Representation of Dissonant History' in L. Smith, G. Cubitt, R. Wilson and K. Fouseki (eds) Representing Enslavement and Abolition in Museums: Ambiguous Engagements. New York: Routledge, 2001. p. 352.
- 92.Hall S. 'Whose Heritage? Un-settling "The Heritage". Re-imagining the Post-Nation'. Third Text, 1999. P. 49, 3-13.

93. Hardy D. 'Historical Geography and Heritage Studies'. *Area*. 1988. 20(4). P. 333–38.
94. Harvey D. C. 'Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies', *International Journal of Heritage Studies*, 7(4). 2001. P. 319–38.
95. James N. Sater. *Morocco: Challenges to Tradition and Modernity*. 2010.
96. Khadija Mohsen-Finan. *Changement de cap et transition politique au Maroc et en Tunisie // Pouvoirs* 2013. 2. №° 145). Pp. 105-121.
97. Kirsten E. Schulze. *The Arab-Israeli Conflict*. 2016. p. 53.
98. Liora Bigon. *Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies, Entangled Histories // The Hebrew Institute of Technology*. 2016. 228 p.
99. Nieves A. D. *Places of Pain as Tools for Social Justice in the "New" South Africa*' in W. S. Logan and K. Reeves (eds) *Places of Pain and Shame: Dealing With 'Difficult Heritage'*. London: Routledge. 2009. 304 p.
100. Schramm K. *African Homecoming: Pan-African Ideology and Contested Heritage*. Walnut Creek: Left Coast Press. 28. 2010. 319 p.
101. Smith, L. *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2006. 368 p.

Додатки

Додаток А

Анкета для соціологічного опитування громадян Марокко щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини короля Хасана II

Вельмишановний містер/місіс, звертаюся до Вас як дослідник, котрий працює над вивченням теми «Хасан II в політиці пам'яті Марокко (кін XX - поч XXI ст.)», з проханням відповісти на декілька запитань. Мета анкети – з'ясувати сприйняття досліджуваного явища громадянами Марокко різних вікових категорій.

Заповнена Вами анкета є анонімною. Вона використовуватиметься виключно у дослідницьких цілях.

1. Які, на Вашу думку, з наведених нижче ініціатив та ідей Хасана II можна вважати проявом його політичної спадщини, а які ні? Ваш варіант відповіді підкресліть.

2. Серед ініціатив та ідей, котрі Ви вказали як елементи спадщини Хасана II, визначте ті, що мали найбільше значення для державотворчих процесів наприкінці XX– на початку XXI ст. Перші позначте символом «+», другі «-».

3. Назвіть найбільш позитивний прояв політичної спадщини Хасана II. Вкажіть той, котрий мав найбільше значення у державотворенні. Позначте його символом «+».

4. Серед найбільш суперечливої спадщини Хасана II вкажіть те, що найбільше позначилося на розвитку Марокко. Позначте цей прояв символом «-».

	Складові політичної спадщини Хасана II	Перше питання	Друге питання	Третє питання	Четверте питання

	Прийняття Конституції 1970 р.	Так Ні			
	Прийняття Конституції 1996 р.	Так Ні			
	Загострення внутріполітичної ситуації	Так Ні			
	Зближення з країнами арабського світу	Так Ні			
	Зближення з США	Так Ні			
	Зближення з країнами Західної Європи	Так Ні			
	Посередництво у врегулюванні Ізраїльсько-арабського конфлікту	Так Ні			
	Консолідація країни	Так Ні			
	Обмеження діяльності опозиції	Так Ні			

0	Будівництво культових споруд	Так Ні			
1	Реалізація програми будівництва водосховищ	Так Ні			
2	Розвиток промисловості	Так Ні			
3	Розвиток сільського господарства	Так Ні			
4	Соціальна політика	Так Ні			
5	Політика в галузі освіти	Так Ні			
6	Піднесення патріотизму	Так Ні			
7	Політика, спрямована на приєднання Західної Сахари	Так Ні			
8	Підтримка арабської мови	Так Ні			
9	Організування Зеленого маршу	Так Ні			

0	Зміцнення армії	Так Ні			
1	Лояльне ставлення до ісламістів	Так Ні			

До якої із представлених категорій Ви належите? Необхідне підкресліть:

- за статтю:

а) чоловіча, б) жіноча.

- за віковою групою:

а) до 30 років, б) між 30 і 60 роками, г) понад 60 роки.

- за місцем проживання:

а) столиця, б) велике місто, в) невелике місто, г) селище, г) село.

А) Південь, Б) Північ, В) Захід, Г) Схід.

- за етнічним походженням:

а) бербер, б) араб, в) європеєць, г) єврей, г) інше: _____

- за професією:

_____

Questionnaire pour un sondage des citoyens marocains sur leur perception des activités et de l'héritage politique du roi Hassan II

Cher Monsieur / Madame, je voudrais vous demander, en tant que chercheur travaillant sur le thème «Hassan II dans la politique de la mémoire au Maroc (fin

XX - début XXI siècle)», de répondre à quelques questions. Le but du questionnaire est de connaître la perception du phénomène étudié par les citoyens marocains d'âges différents.

Ce questionnaire est anonyme. Il sera utilisé exclusivement à des fins de recherche.

1. À votre avis, lesquelles des initiatives et idées suivantes de Hassan II peuvent être considérées comme une manifestation de son héritage politique et lesquelles ne le sont pas? Soulignez votre réponse.

2. Parmi les initiatives et idées que vous avez identifiées comme éléments du patrimoine d'Hassan II, identifiez celles qui étaient les plus pertinentes pour les processus de construction de l'État à la fin du XXe et au début du XXIe siècle. Marquez le premier avec le symbole «+», le second avec «-».

3. Quelle est la manifestation la plus positive de l'héritage politique d'Hassan II? Précisez celui qui a été le plus important dans la création du gouvernement. Marquez-le avec un «+».

4. Parmi les héritages les plus controversés de Hassan II, indiquez ce qui a le plus affecté le développement du Maroc. Marquez cette manifestation avec le symbole «-».

	Composantes de l'héritage politique d'Hassan II	La première question	La deuxième question	La troisième question	La quatrième question
	Adoption de la Constitution de 1970	Oui Non			
	Adoption de la Constitution de 1996	Oui Non			

	Exacerbation de la situation politique interne	Oui Non			
	Rapprochement avec le monde arabe	Oui Non			
	Rapprochement avec les États-Unis	Oui Non			
	Rapprochement avec les pays d'Europe occidentale	Oui Non			
	Médiation dans le règlement du conflit israélo-arabe	Oui Non			
	Consolidation du pays	Oui Non			
	Restrictions aux activités d'opposition	Oui Non			
0	Construction de bâtiments religieux	Oui Non			
1	Mise en œuvre du programme de construction du réservoir	Oui Non			

2	Développement de l'industrie	Oui Non			
3	Développement de l'agriculture	Oui Non			
4	Politique sociale	Oui Non			
5	Politique d'éducation	Oui Non			
6	Montée du patriotisme	Oui Non			
7	Une politique visant à rejoindre le Sahara occidental	Oui Non			
8	Fortification de la langue arabe	Oui Non			
9	Organisation la marche verte	Oui Non			
0	Renforcement de l'armée	Oui Non			
1	Le droit de liberté politique des islamistes	Oui Non			

À laquelle de ces catégories appartenez-vous? Soulignez:

- par sexe:

a) mâle, b) femelle.

- par groupe d'âge:

a) jusqu'à 30 ans, b) entre 30 et 60 ans, c) plus de 60 ans.

- par lieu de résidence:

a) la capitale, b) une grande ville, c) une petite ville, d) un village.

A) Sud, B) Nord, C) Ouest, D) Est.

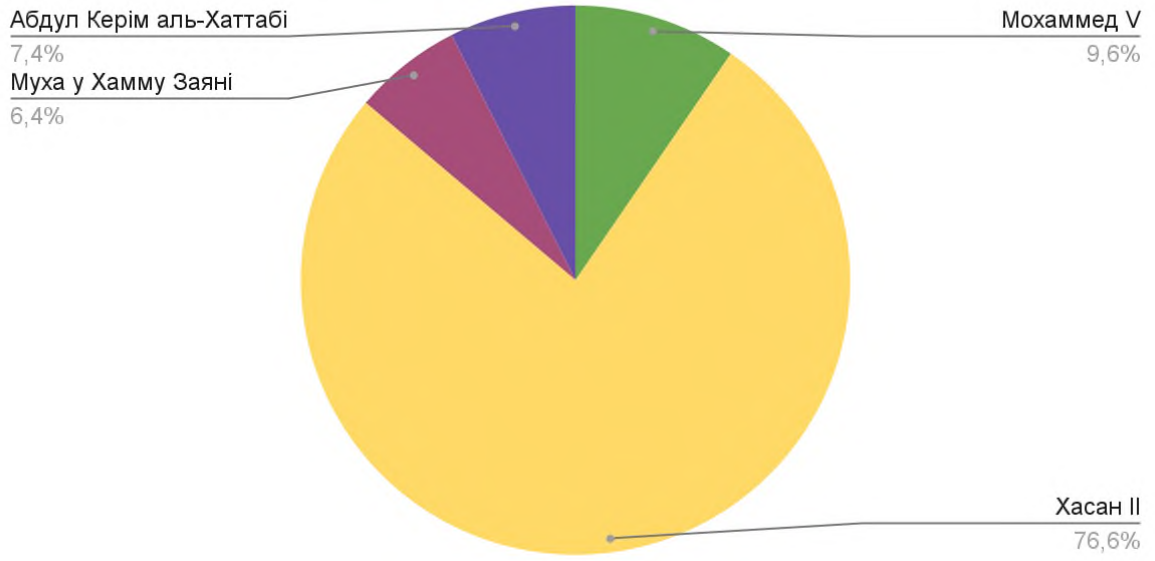
-par origine ethnique:

a) berbère, b) arabe, c) européen, d) juif, e) autre: _____

- par profession:

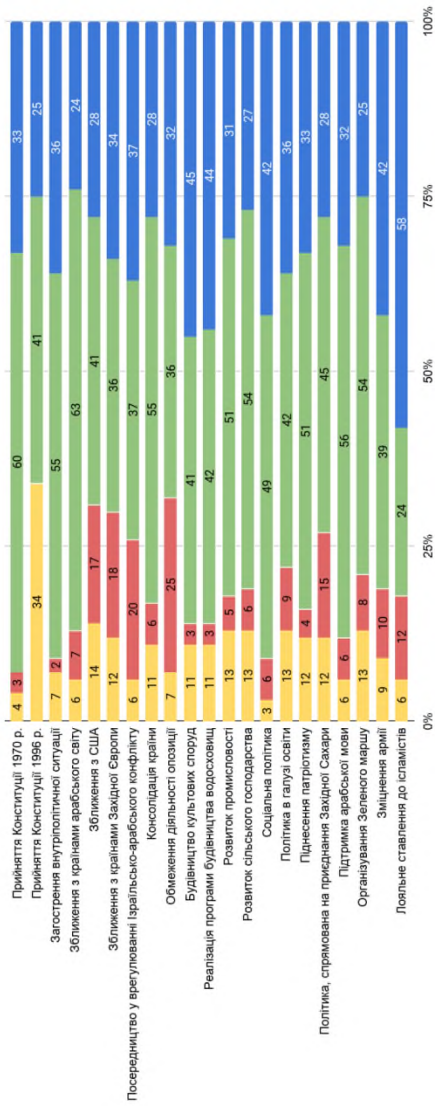
_____

Яку з історичних постатей Марокко ви вважаєте найбільш значущою фігурою?

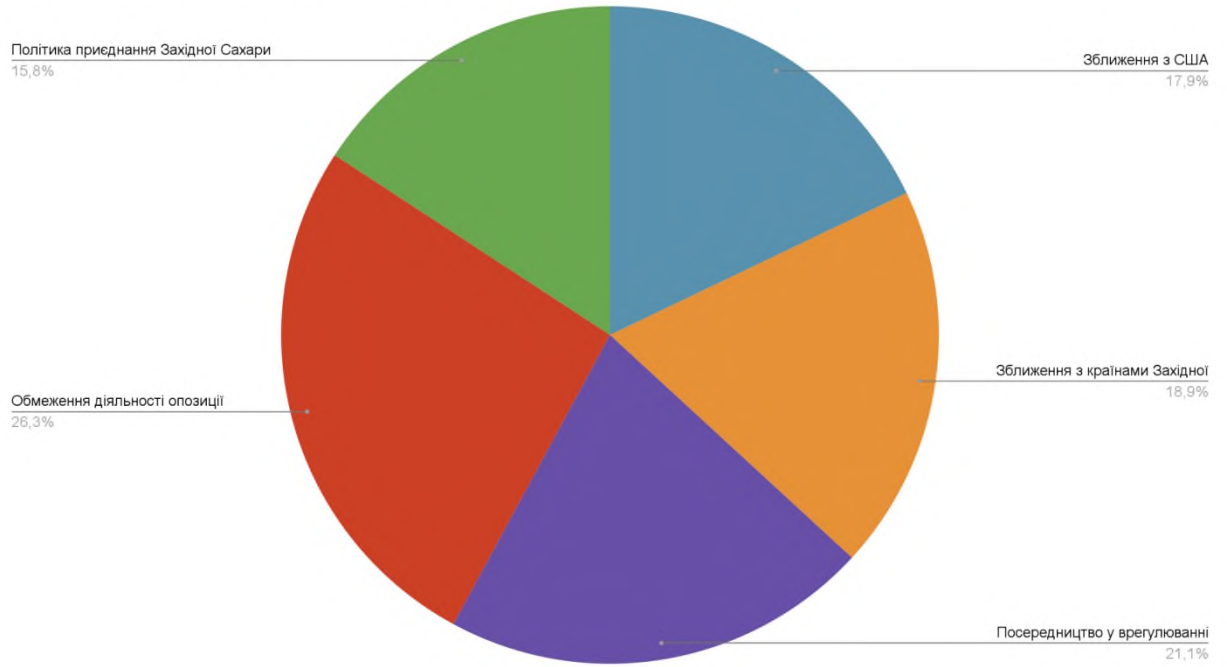

Результати соціального опитування громадян Марокко щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини Хасана II

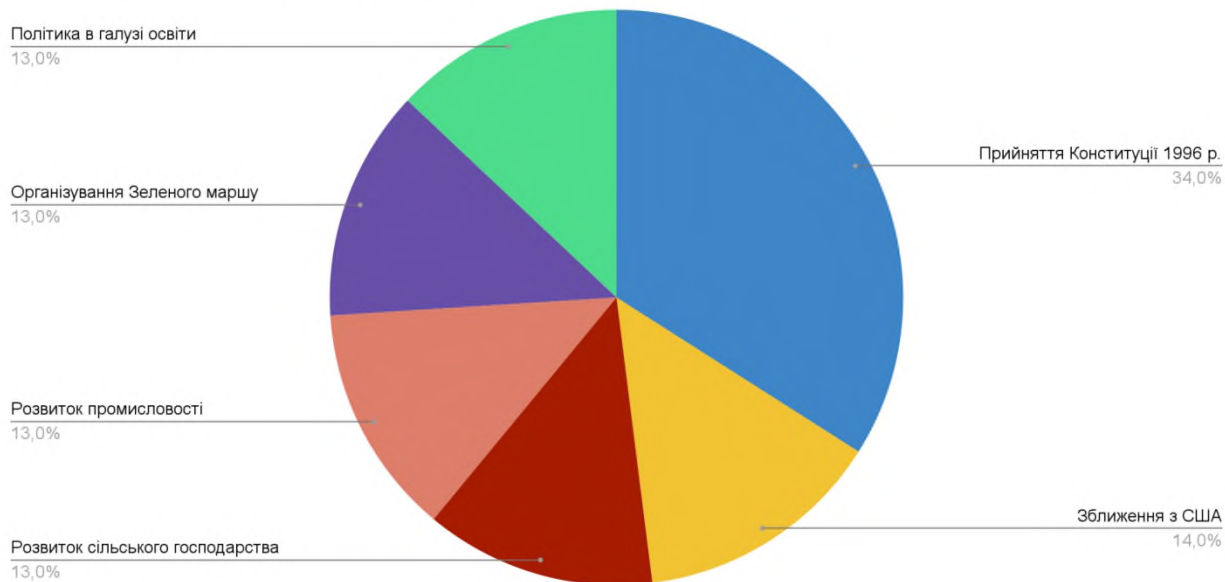
■ Визначено як елемент політики Хасана II та оцінено позитивно (%) ■ Визначено як елемент політики Хасана II та оцінено негативно (%) ■ Визначено як елемент політики Хасана II та оцінено нейтрально (%) ■ Не є елементом політики Хасана II (%)

Заходи, які було оцінено найбільш негативно

Заходи, які було оцінено найбільш позитивно

Резюме

Метою дослідження є розкрити механізми та способи використання колективної пам'яті про Хасана II у комеморативних практиках Марокко. У цій роботі розглядаються питання формування матеріальної та нематеріальної спадщини Хасана II і комеморативних практик під впливом марокканських традицій в. Основна увага приділяється вивченню колективної пам'яті про короля Марокко завдяки соціальному опитуванню громадян королівства. Наукова новизна полягає у застосуванні методології політики пам'яті стосовно Марокко. У результаті дослідження було виявлено, що комеморативні практики щодо Хасана II з 2010-х років почастишали. Спроби прославити ім'я короля поступово зменшуються з приходом до історичної науки все більшої кількості молодих вчених. В Марокко вперше з'являються спроби критично оцінювати спадщину Хасана II.

Summary

The aim of the study is to reveal the mechanisms and ways of using the collective memory of Hassan II in the commemorative practices of Morocco. This paper examines the formation of tangible and intangible heritage of Hassan II and commemorative practices under the influence of Moroccan traditions. The focus of this study is on the collective memory of the King of Morocco with the help of a social survey of the Kingdom's citizens. The scientific novelty is the application of the methodology of the politics of memory in relation to Morocco. The study found that the commemorative practices towards Hassan II have increased since the 2010s. Attempts to glorify the king's name have been gradually diminishing with the advent of more and more young scholars in historical science. For the first time in the history of Morocco, there are attempts to critically assess the legacy of Hassan II.